

MAGYAR PHILOSOPHIAI SZEMLE.

TÖBBEK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTIK

BOKOR JÓZSEF és DR. BUDAY JÓZSEF.

IV. ÉVFOLYAM.

IV. FÜZET.

1885. JULIUS.

Megismeritek az igazságot, és az igazság
szabadokká téssen titeket.

János VIII. 32.

A „Magyar Philosophiai Szemlé” a Magyar Tudományos Akadémia támogatja
ugyan, de a lap szellemi irányáért és tartalmáért csakis a szerkesztőség
felelős.

TARTALOM:

1. Dr. Petőcz Mihály böleseleti rendszere. Viszonya az újabb atomistikához.
III., befejező közlemény. — *Dr. Buday Józseftől.*
2. A formai logika reformjáról. Különös tekintettel a magyar iskolákban
használt logikai könyvekre. — *Böhm Károlytól.*
3. Antonio Rosmini philosophiájának tendenciája. — *γ-δ-től.*
4. Értesítő: A jog és állambölesezet alaptanai. — *Irta Pulszky Ágost.*
Ismerteti *Bokor József.*
5. A philosophiai folyóiratokból: A „*Revue philosophique de la France et
de l'Étranger*”, a „*Mind*”, a „*Zeitschrift für Philosophie und philo-
sophische Kritik*”, s a „*Zeitschrift für exakte Philosophie im Sinne
des neueren philosophischen Realismus*” e. böles. folyóiratok füzeteinek
ismertetése.
6. Hírek.

BUDAPEST.

KÓKAI LAJOS KÖNYVKERESKEDÉSE.

1885.

A „Magyar Philosophiai Szemle“ megjelenik kéthavi füzetekben, tehát évenként összesen 6 füzetben, mintegy 30—35 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ár: egész évre 5 forint. Egyes füzet ára 1 forint.

A lap szellemi részét, s általában a szerkesztést illető tudósítások a szerkesztőséghez (**Dr. Buday József, II. kerület, fő-reáliskola**), az anyagi részt s kiadást illetők pedig **Kókai Lajoshoz** (Károly-utca, az ev. főgymnasiummal szemben) küldendők.

Fölhivás.

A magyar philosophiai munkázkodás újabb történetét (1848-tól napjainkig) megírni szándékozván: tisztelettel fölkérem mindazokat, kik ez időszakban magyar nyelven bölcseleti művet, értekezést, stb. irtak, hogy munkájuk teljes címét, megjelenési idejét s helyét velem tudatni sziveskedjenek.

Dr. Buday József.

KÓKAI LAJOS könyvkiadó-hivatalában megjelent
iskolakönyvek:

Ballagi M. és Goldzieher J. <i>A héber nyelv elemi tankönyve.</i> 2. kiadás, ára	1.80
Bartalus J. és Gyertyánffy J. <i>Négyes dalok zsebkönyve.</i> Férfi- énekkarok anthologiai gyűjteménye, ára	2.—
Bartalus J. és Gyertyánffy J. <i>Női karénekek gyűjteménye,</i> nők vagy gyermekek számára I., ára	1.30
Batizfalvy J. <i>Keresztyén hittan</i> az ev. gymnasium felsőbb osztályai számára. 2. kiadás, ára	—70
Batizfalvy J. <i>Keresztyén erkölcstan</i> az evang. gymnasiumok felsőbb osztályai számára, ára	—70
Batizfalvy J. <i>Vezérkönyv a világtörténet első oktatásánál.</i> Az algymnasiumnak kézikönyvül, 3 részben. I-ső rész, ó-kor. II. rész, közép-kor. III. rész, új-kor. Egy-egynek ára	—60
Bocsor Lajos. <i>Bibliai ismertetés,</i> a szentföld rajzával. A gymnasium I. és II. osztálya számára, ára	—60
Bocsor Lajos. <i>Egyháztörténet</i> a gymn. IV. oszt. számára, ára	—60
Bogyó S. <i>Politikai számtani feladatok</i> ára	—50
Brassai S. <i>Algebrai gyakorlatok.</i> I. rész. Algebrai képletek és fogások. II. rész. Az egyenletek. Egy-egynek ára	—80
Farkas J. <i>Magyarországi prot. egyháztörténet</i> a gymnasiumok VIII. oszt. számára, ára	—80
Fehér M. <i>Elemi francia nyelvtan.</i> A polgári isk. I. és II. osztálya használatára, ára	—80
Goll J. <i>Új énektanítási rendszer.</i> Galin-Parischevé-féle tanmód, ára	—50
Goll J. <i>Énektan.</i> Polgári iskolák számára. I. füzet 50 kr. II-ik füzet 50 kr. III. füzet zongora-kisérettel 80 kr. IV. füzet zongora-kisérettel	1.—
Goll J. <i>Polyhymnia.</i> Polg. isk. számára. I. füzet 50 kr. II. füzet 50 kr. III. füzet zongora-kisérettel 80 kr. IV. füzet zongora-kisérettel	1.—
Goll J. <i>Magyar nemzeti lant.</i> 200 magyar nemzeti dal férfinegyesekben, ára	2.50
Gyulai B. dr. <i>Magyar olvasó nyelv- és irálytan feladványokkal.</i> I. rész. A polg. és középisk. I. oszt. számára	—70
Ugyanaz. II. rész, a II. osztály számára	—70

KÓKAI LAJOS könyvkiadó-hivatalában megjelent
iskolakönyvek.

Händel Vilmos. <i>A keresztyén egyház története.</i> A középiskolák felső osztályai és a tanítóképezdek növendékei számára . . .	—80
Heinrich Károly dr. <i>Anyaggyűjtemény a németnyelv tanításához</i> 3 kötet. I. köt. 2 frt, II. köt. 1 frt 50, III. köt. . . .	1.50
Kiss Áron dr. <i>A protestáns népiskolai vallástanítás módszertana,</i> tanítóképezdek és népiskolai tanítók számára, ára	—70
Kiss Kálmán. <i>A biblia könyvek története és symbolika.</i> A gymn. VI. osztály számára, ára	—80
Kiss K. <i>Bevezetés a ref. ker. vallásra.</i> Vezérkönyv a ref. vallásu elemi iskolák I-ső és II. osztályában, tanítók számára, ára .	—60
Kiss K. <i>Reform. vallástudomány</i> (Hit és erkölestan). Gymnásiumok, tanító- és tanítónő-képezdek és polgári iskolák számára, ára .	—60
Koós G. dr. <i>Mechanikai technologia,</i> ára	1.80
Laky D. <i>Vallástörténet.</i> A gymn. V. oszt. számára, ára	—80
Névy L. <i>Stilistika.</i> Az irály és írásmű szerkezet általános szabályai középiskolák számára, I. rész, az irálytan prózai olvas- mányokkal, ára	1.30
Ugyanaz, II. rész. <i>Szerkezettan</i> prózai olvasmányokkal, ára . . .	1.40
Ugyanaz. <i>Kereskedelmi levelező,</i> ára	1.50
Novák S. <i>Kereskedelmi számtan.</i> I. rész. A nevezett számokkal való számítás; arányok és aránylatok; az aránylatok alkal- mazása; elegyítés vagy vegyítés számolás. A száztóli és ezertóli számítás; az áruszámítás. Az egyszerű kamat- számítás, ára	2.—
Pálfy J. <i>A keresztyén anyaszentegyház rövid története,</i> ev. iskolák számára, ára	—40
Pálfy J. <i>A keresztyén anyaszentegyház története,</i> prot. iskolák számára, ára	—90
Szabó Károly. <i>Költészettan.</i> Tanodai és magánhasználatra, ára .	1.50
Tóth Gábor. <i>Kereskedelmi számtan,</i> II. rész. Arany, ezüst és érem számítás, ára	1.80
Varga János. <i>Gondolkodástan</i> (Logika) ára	—50
— <i>Lélektan</i> (Psychologia) ára	—50
Weber Rudolf. <i>Deutsche Dichtungen,</i> für Schule und Haus, ára .	1.60

4. sz.

Dr. PETŐCZ MIHÁLY BÖLCSELETI RENDSZERE.*)

(Harmadik közlemény).

Viszonya a régi és az újabb atomistikához.

Dr. Petőcz Mihály bölcseleti rendszerének két fő jellemvonása van. Az egyik szerint a világmindenség összes tüneményeinek végső alapjait, elveit a lelkek képezik. A másik fő vonás szerint a lelkek lényegileg mind egyenlők, öntudatra képes lények s folyton fejlődésben vannak s lesznek mindaddig, míg az utolsó élettelen lélek is megnyeri azon föltételeket, melyek szükségesek az élet tökéletes kinyilvánítására.

Ha e tételeket halljuk, az első pillanatban hajlandók vagyunk azokat az emberi értelem ellen intézett merényleteknek vagy legalább a valóságról megfélemedező kalandos álmképeknek tartani; de ha jobban figyelmünkre méltatjuk s ha a világ alapelveiről szóló újabb nézetek történetét összevetjük dr. Petőcz rendszerével: kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy e sajátos gondolkodó alaptételei ha nem felelnek is meg a valóságnak s ha nem jogosultak is, de azok keletkezése, származása nagyon érthető s fölöttük korántsem mosolyoghat az, ki figyelemre méltatja úgy a régi, mint az újabb materialismus s atomismusnak vergődéseit, mikkel a világegyetem végső alapelveit föltalálni, megmagyarázni óhajtják.

A rendszerek keletkezésének története utal az emberi természet azon sajátos működés módjára, hogy igen gyakran valamely irány túlhajtása lesz szülőoka az ellentétes rendszer származásának. Így Petőcz rendszerét is a materialismus túlhajtásai vezetétek az anyagelviséggel szemközt álló psychoidealismus megalkotására; s ha a materialista nézetek fejlődés menetét s napjainkba is átnyúló erőlködéseit szemügyre vesszük: Petőcz tételeinek keletkezéseinek nincs okunk csodálkozni és

*) L. Magyar Philosophiai Szemle 1884. évi 4. és 6. számát.

ha valaki Petőcz rendszerét a józan ítélő tehetséget megdöbbsentőnek, pusztán a képzeletben létező csalfa, tünde fényalaknak, az egyéni ízáras gondolatszövés délibábjának volna hajlandó mondani, — úgy, ha igazságos akar lenni, nemesak a Petőczkorabeli materialismusnak, hanem ennek — azóta a természettudományi vívmányokat is kiaknázó — mai megjelenését is a gondolkodás torzult alakjának és sajátosan bizarrnak kénytelen mondania.

A természet beható vizsgálata azon fontos fölfedezéshez vezetett, hogy a világban a lények oly kis részekből vannak összetéve, melyek vagy csak a fölfegyverzett szem által vehetők észre, vagy pedig melyeknek létére nem egy természeti tüneményből okvetlenül szükséges következtetnünk. E nézet keletkezését elősegíté a speculationnak (Fichte, Schilling, Hegel) veszélyessége, mely a tapasztalástól, a tényektől eltekintve az universalismus örvényébe sülyedt s így az emberi gondolkodás jelzett természeténél fogva önkénytelenül felkölté azon irányt, mely nem az egyetemesre, hanem az egyedire, a különösre, a concret létezőre fordítá a tudományos vizsgálódás figyelmét s mely gondolatiránynak végeredménye azon, a physikában a tünemények egész sorozatának megmagyarázására oly szerencsésen alkalmazott atomismus, mely szerint az egyes tárgyak s így a világmindenség is részekre nem osztható és üres tér által egymástól elkülönített testecskékből vannak összetéve.

E föltevést, hypothesisig igazolni látszott azon körülmény, hogy számtalan természeti tünemény megfejtésére sikerrel alkalmazható. Tudva van, hogy az atomismus tana már a régi görög világnézletek között előfordul és azóta nem egy változáson ment keresztül. Ha az atomismus e változásait s fejlődésének egyes mozzanataiban a legújabb időkig kidomborodó alakjait áttekintjük, — annyi fogalomzavarra, ingadozásra s logikai ellenmondásokra találunk, hogy érteni tudjuk Schopenhauer felháborodását s azon megjegyzését, hogy az atomismus „rögeszme“. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e nagy s fontos eredményeket fölmutatni képes tudomány gyanánt dicsőített rendszer jelentékeny hiányban szenved nem tekintvén azon körülményt, hogy az atomtheoria épen nem nélkülözhetlen hypothesis s hogy a természettünemények rendszerét egészen más alapon is föllehet állítani a nélkül, hogy az atomtheoriát igénybe vennők. Bizonyos másodsor az is, hogy e theoriának nem lehet gögös fenhéjázással tekintenie le

Petőcz rendszerére, mely az atomok helyett lelkeknek nevezett erőpontokat vesz föl. A mai s a Petőczkorabeli materialismussal saturált gondolkodási légkörben növekedett kutató megfoghatatlannak tartja, hogyan származhatik a lelkekből anyag, de nem hasonló mértékben rejtélyes-e az atomismus eljárása, mely szerint a térben, időben kiterjedt, érzekelhető, a tulajdonságok egész tömegével ellátott, részekre osztható anyag, egyszerű, részekre nem osztható, nem érzekelhető atomokból áll elő?

Mindenesetre érdekes lesz az atomismus különösen újabb fejlődésének nagyobb körvonalait feltüntetni s ezeken belül Petőcznek dinamikus rendszerére vonatkozólag néhány megjegyzést tenni.

Az újabb atomistikát a régítől leginkább megkülönbözteti az, hogy míg a régi tan szerint az atomok mint kis részek csak nagyságban különbözök, de nem minőség tekintetében; az új tan először is az atomok őseredeti minőségi különbségeit is fölveszi és másodszer az új atomistika tanítja a két tömecesterőnek, az attractio s az expansionak hypothesisét is, mely erők a különböző atomokat kölcsönösen vonzák s taszítják, mi által a testek kiterjedése származik. E két erőt az atomistika néhány képviselője az atom tulajdonságának tekinti, míg mások — az atomok vonzó s távolító erejének elismerése mellett — a testek kiterjedését azon súlytalan anyag vagy aether fölvételével magyarázzák, mely minden atomot, mint valami gőzgyűrű körülvesz. E szerint a mindenség az atomok gyüleménye, aggregátuma, melyek az üres térben mozogva, a két erő által összetartatnak, szétválasztatnak és így a világmindenség egységét s összefüggését hozzák létre.

Hogy az újabb természettudomány észrevetésének, vizsgálatainak pontosságával, szabadságával a tudománynak nagy szolgálatokat tőn s hogy a világegyetem változatos, sokféle gazdagságát úgy a világtestek s a különböző naprendszerek, mint a legkisebb tünemények körében új világításban mutatá be, — azt el kell ismernünk. Igaznak látszik a tapasztalati tényadatokra támaszkodó vizsgálódás azon végeredménye is, hogy a világegyetem nem egy folytonos, meg nem szakadozott egész, continuum, mely nem áll egymástól elkülönített részekből, hanem az állagok sokaságából van összetéve. Azonban áttörhetlen akadályokba, nehézségekbe ütközik e nézet, ha azt állítja, hogy az atomok, e kis részek, egymástól elkülönítve a térben van-

nak, tehát egymástól az üres tér (a vacuum) által vannak elválasztva. E nehézségeket nemcsak az emberi gondolkodás természete hozza föl az atomismus ellen, hanem maga a tapasztalás is. Ugyanis a vacuum egy magában véve, semmiségbe feloszló ellenmondás, mert vagy — valami, azaz reale, vagy — nem létező, Ha valami, akkor megszűnik üres lenni, mert hol valami van, az nem lehet üresség. Az üresség vagyis a tartalom nélküli tér pusztán csak abstractio azaz semmi. Ha tehát azt állítjuk, hogy egyik atom a másiktól vacuum által van elkülönítve, úgy tulajdonképen azt mondjuk, hogy semmi által sincsenek elválasztva, a mely esetben mindkettő egy continuumot alkot.

A vacuum = semmi; s észszerűtlen a semmiségnek létet tulajdonítani. A vacuum ellenmondásba van a tapasztalással is és azon, a chemiában elismert igazsággal, hogy atomok elkülönített állapotban nem léteznek (A. Kekulé, Lehrb. der organ. Chemie. 1858. 160. l.); továbbá az atomok egyesülése cohäsio vagy chemiai összeköttetés által nem volna lehetséges, mert egyik s a másik atom közt egy üres tér maradna mindig fenn. Ha e nehézséget az által akarjuk megoldani, hogy az atomok összeköttetését a vonzóerőből akarjuk levezetni, mely erőt az egyik atom a vacuumon keresztül a másikra gyakorol, — ezáltal csak újabb nehézségekre bukkanunk. Mert az ily megoldás megkívánja a logikailag érthetetlen, lehetetlen képzetét a távolba történő hatásnak, mely szerint *A* működik s így létezik ott, a hol ő maga nincs. Az úgynevezett vonzóerő a természettudományban csak pusztán szó, melylyel a testek távolságát illető s tömegnagyságuknak megfelelő viszonyukban előjövő bizonyos mozgási tünetenyeket jelzünk s igen helyesen mondja Ulrici (Gott und die Natur, 54. l.), hogy „az úgynevezett vonzóerő azon alapszik, miszerint a testek tömegnagyságukkal egyenes, távolságuk négyzetének pedig visszás arányában végzik egymáshoz való mozgásukat. Hogy ezen mozgás, a nehézkedés, a kölcsönös vonzerőn alapulna, — az a physika föltevése, de hogy miben áll ezen erő voltaképen, azt nem képes megmondani. A szó csak jelzi azon ismeretlen okot, mely által azon mozgás előidézettik.“

Midőn Newton nehézkedési mechanikájában azon merész vélelményt állítja föl, hogy az égi testek mozgásai az összes világmindenségre kiterjeszkedő vonzóerőre vezetendők vissza, — nagyon is érezte e magyarázat hiányait s azt, hogy a térben, az időtől független, nem közvetített hatást vesz föl; azért gondosan kitér minden kérdés elől,

hogy vajjon miképen képzei ő az általános vonzás mibenlétét. A nem közvetített, időt nem igénylő távolhatás fogalma — szerepeltessék bár az atomisták az összes tünemények megmagyarázására egész otthonossággal — ellentétben van az emberi gondolkodással s a tapasztalással, mely szerint a működés csak testről testre, közvetítéssel történhetik s a hatás továbbszármaztatása okvetlenül az idő felvételét szükségli. Az úgynevezett vonzóerő segélyülhívása az atomtheoria felállításához, nagyon kétes értékű eszköz tehát.

A testeknek egymás iránti mozgását, a nehézkedést, a vonzóerőből magyarázni meg, annyit tesz, mint a tüneményt azon névből magyarázni meg, melyet visel.

Igy tehát ha a természettudományok exact vizsgálódásai s az ezeken alapuló következtetések folytán joggal hangsúlyoztatik is a világegyetem atomistikus összetétele: a vacuum theoriája oly föltevés marad, mely a tapasztalásban sehol sem igazoltatik, a logikai gondolkodás előtt pedig ellenmondásokba bonyolultnak tünik föl. Hogy ezen ellenvetések dacára a mai természettudomány még mindig az atomok fölvetelénél a vacuumot, melyben az atomok mozognak, el nem ejti, — annak oka főleg az, hogy a tért még mindig bizonyos valóságnak tartják. Azt vélik, hogy hol atom nincs, ott valami ürességet kell fölvenni, melyben az atom mozog és ezen ürességnek azután lét tulajdonítatik és azt hiszik, hogy az atomokat úgy kell tekinteni, mint tért betöltő anyagrészecsek, a miből ismét az következik, miszerint a magokban véve létező részeket nem mint egymást határoltakat, hanem mint a vacuum által egymástól elválasztottakat képzeik. Azon okok, melyek miatt a vacuum létezését fölveszik, csakhamar elenyésznek, ha a térről igaz, valódi képet alkotunk s ha az anyag fogalmát beható vizsgálat tárgyává teszszük.

A tér = kiterjedés nem valami magában létező valóság, hanem a létnek egy formája, egy általános tulajdonság, mely szerint a dolgok a kiterjedés formájában jelennek meg. A dolgok létezésével a tér, melyet elfoglalnak, együtt jő tehát elő, azért nem helyes azt mondani, hogy valami p. o. az atom vagy a világegyetem a térben van, mely állítás szerint a tér valami valóság lenne, melyben a dolgok úgy léteznek, mint a halak a vízben, hanem így kell szólnunk: minden mi létezik, a tér formájával, vagy a tér formájában jelentkezik. Hol nincs valami reale, ott nincs tér sem. A tér, dolog nélkül pusztá

abstractio tartalom nélkül, vagyis semmi. Ebből következik, hogy ha az atomok tért betöltő anyagrészek volnának, akkor létük előtt egy vacuumot tesznek föl; ez utóbbit pedig, mint önmagában ellentmondót el kell vetni, — ez esetben az anyagot úgy kell tekinteni, mint continuumot; az anyagnak mint tömegnek illetően felfogása azonban lerontja az atom fogalmát vagy pedig az atomokat más álláspontról kell felfogni.

Fölmerül e helyen a következő kérdés: van-e az anyagnak kiterjedése? Valjon kiterjedt tömeg-e? A nemleges, tagadó felelet már azon körülményből is gyanítható, hogy míg mi a testeket a kiterjedés formájában és ennél fogva mint részekre oszthatókat fogjuk fel, végső részeik, az atomok észre nem vehetők és minden kiterjedt tömeggel ellentétben részekre nem oszthatók mi által ez értelemben elvesztik az anyag tulajdonságát. A dolog mélyére hatók e tekintetben Ulrici (Gott und die Natnr, S. 24.) következő szavai: „Az észre-vehető a természetben észre nem vehetőkből áll vagyis inkább tulajdonképen maga az észre nem vehető; a kézzel fogható tulajdonképen a kézzel nem fogható; a jelentkező a magában véve nem jelentkező; az érzéki a magában véve nem érzéki vagy érzék fölötti; a részekre osztható a valójában részekre nem osztható. — Anyag és atom egyenesen, határozottan ellenmondásban vannak.“ Hasonlót fejeznek ki Lotze gondolatai is (Mikrokosmos 1, 37. l.), melyek szerint amaz ősrészek minden térbeli kiterjedtségét tagadnunk s azokat, mint természetfölötti lényeket kell tekintenünk.

Az tehát, mi anyagnak mondatik, végső elemzésében nem anyag, nem kiterjedt tömeg? E kérdésre megadja a feleletet a természet-tudomány, midőn azt tanítja, hogy nincs anyag erő nélkül. Ha e tant a legkisebb atomra is alkalmazzuk, akkor igaz azon állítás is, — miszerint egyetlen, bármily csekély anyagrész sem található, mely ne bírná az erő tulajdonságát s ez által az anyagról, mint kiterjedt tömegről alkotott felfogásunk, fogalmunk megdőln. Ha az anyagot *A*-nak, az erőt *B*-nek mondjuk s ha a természettudomány azt tanítja, hogy *A*-nál nincs semmi, a mi nem lenne egyszersmind *B* is, így magától értetődik, hogy ki van mondva *A* és *B* azonossága. (Geschichte der Religion und Philosophie. Ein Leitfad von J. H. Scholten, Prof. zu Leyden. Aus dem Holländischen nach der dritten Auflage von D. Ernst Rud. Redepenning. Elberfeld, 1868.)

Az ily ellenmondásokat tartalmazó s lényeges hiányokban szenvedő atomismussal szemben álló Petőczféle erőelviség, dynamismus felett nincs okunk mosolyogni. E dynamismus szerint a világegyetem végső elvei, a határozott működési sphaerával ellátott erópontok, lelkek, melyeknek collectivuma a világ s melyek — a mennyiben a bizonyos körre kiterjedő működésük az érzékekre hat — az anyag képzetét költik föl bennünk. S különösen nincs okunk mosolyogni akkor, ha ez atomismust, mint megdönthetlen igazságot alapul vevő rendszert, a materialismus elveit s az ezekből levonható következtetéseket összehasonlítjuk az anyagelviséggel szemben álló Petőcz rendszerével.

A materialismus az anyagot tekinti a mindenség egyedüli állagának s így korunk materialismusa az anyag s tulajdonságainak tudománya, mely az új atomistika jelentőségét s az újabb chemiai és physikai vizsgálódások eredményeit egyoldalúan fölhasználva: a mindenséget, az örök atomok vagyis az anyag végső, oszthatatlan részei egyesülésének és összehatásának tekinti; ez által a szerves lények, általán a világegyetem egységét tagadja. E szerint a világban minden az anyagsokaságból áll elő a physikai s chemiai működések, az anyag törvényeinek tevékenysége közben. A szerves lények is, a növények, állatok az embert sem véve ki, tekintsük bár ezeket testi vagy lelki oldalairól, nem mások mint az anyag végtelenül sokféle összeköttetési s változásai. A gondolkodás és az öntudat, sőt az ember erkölcsi élete is, — az organismus sajátosságai, az idegek s az agy szervezetének eredményei, viszont ezek létüket azon anyag sajátos összetételének köszönhetik, a melyek chemiailag szétbonthatók. Az öntudat az agy egyes, különleges affectioi összérzetének (Totalempfindung) vagy collectivumának tekintetik és ezen collectivum a lélek nevével jeleztetik. Az őseredeti egység s célszerűség minden fogalma a világot s egyes lényeit illetőleg, minden a vezérlő s szervező eszméről alkotott képzet: csak a természetre ráerőszakolt fictio. Őrülség, téboly szellemről vagy eszméről beszélni a természetben. A tudomány nem ismer szellemet, hanem csak anyagot s törvényeit. Az ember érezheti valamely oknál fogva a vallás szükségét, de a tudománynak tagadnia kell isten létét. Az embernek, az anyag productumának az anyagrészek szétbomlásával, meg kell szünnie mint egyedi létezőnek. Erkölcsi hatalom, akarat, mely képes lenne az emberben keresztül törni a physikai okok láncolatát, — nem létezik. Az erkölcsi élet jelen-

ségei is, a szeretet, gyűlölet, erény s bűn az anyagvegyület különbözőségének szükségképeni eredményei. A tolvajnak lopnia kell s nem tehet másként, mert az anyag esetleges vegyülete az egyes elemek viszonyait illetőleg másként alakult, mint az emberbarátnál. Az erkölcsi törvény e szerint nem egyéb, mint fék, melyet az önzés önkényüleg talált ki és mely ellen a természet, mint vele idegen hatalom ellen, jogait érvényesíteni törekszik.

A materialismus alapelve nemcsak a szervesen, hanem a szerves világban is mindent, még a szellem terén előjövő jelenségeket is a fény, hő, electromosság physikai működésével összekötött anyagvegyületből magyarázandónak mondja. Hogy a szerves természetben is a materianak ugyanazon chemiai s physikai törvényei működnek, mint a szervesen; hogy minden anyag, még a szervesben is, ugyanazon chemiai elemzés alá fogható és hogy a szellem is működésében a szervezet közreműködését szükségli: mindez a tudomány tagadhatatlan eredménye. Más kérdés, vajjon a szervezetben történő levés s a szellemi élet jelenségeinek megmagyarázására elégségesek-e a physikai ténykedések s a chemiai processus? Már a szervesen világban is elégtelennek bizonyul e tétel, minthogy a jegőződés, melynek rendszeresége pusztán chemiai s physikai okokból meg nem magyarázható, a természetnek egy tervszerűleg működő logikai ténykedését kívánja meg. Még inkább meggyűlnek a nehézségek, melyek fölhozhatók a materialismus elve ellen, ha a természet azon terére lépünk, hol az élet kezdődik, melyet az organismus nevével kapcsolunk össze; ha pedig az öntudat egységét óhajtjuk megfejtetni, azt az agyaffectiók collectivumának vagyis összérzésnek tekinteni — merő képtelenség.

Mennyivel magasztosabb a materialismusnál Petőcz tana, mely a mindenséget egy logikailag, célszerűen berendezett egésznek s nem a buta anyag, hanem az isteni értelem remekművének tekinti!

A materialismus továbbá azon tantétellel, hogy minden erő az anyag tulajdonsága, — saját sirját ássa meg. Ha ugyanis minden anyag s így, ha annak legkisebb része is, melyből az anyag összetéve van, — az erő tulajdonságával bir: úgy ez annyit tesz, hogy az anyagon nincs semmi, a mi egyszersmind erő ne lenne s így a materialismus megszünteti az anyagnak, mint az erőtől különböző állagnak fogalmát. Ha a jelzett tantétel azt akarja mondani, hogy az erő mint tulajdonság szerepel az anyagon, vagyis, hogy az anyagnak még más valamije is van, mi nem erő, —

úgy visszatérünk az élet s erő nélküli anyag (*υλη*) fogalmához. Ebből következik, hogy ha a tudományban anyagról beszélünk, oly szót pengetünk, melyet a szokás ugyan törvényesnek ismer el, de a mely valójában egy dualistikus viágnézetből származik, melyben az anyag az erő, ez ismét az anyag negatiojának tartatik és melyben mindkettő mint egymástól különböző állagok tekintetnek egymás mellett; ez pedig oly világnézet, melyet épen a magában megálló életerőtől irtózó materialismusnak nem volna szabad védelmébe fogadnia.

Ami anyagnak mondatik, az a természetben, amit érzéki észre-
véseinkkel fölfoghatunk. Az anyag nem valami különböző az erőtől; nem olyan, melynek az erő tulajdonsága s melynek egy része nem lenne erő, hanem az érzéki észre-
vétel alá eső forma, melyben a működő lét, vagy ha úgy tetszik, a lélek tűnik föl s jelentkezik Petőcz szerint. Ha az anyag alatt az áthatatlanságot értjük (K. Snell, die Streitfrage des Materialismus, 1858. 32. l.), mi más ez ismét mint erő, melylyel az egyik a másik hatalommal szemben állását védi, a mennyiben ellenállást tanusít? Az anyag a dynamismus s így Petőcz szerint is, a természetben a láthatatlan élet látható, érzéki-
leg észrevehető oldala. Az erő e szerint ép oly kevésbé tulajdonsága az anyagnak, mint az anyag nem tulajdonsága az erőnek, hanem mindkettő a létnek tulajdona, mely a mennyiben működik, agens, erőnek, léleknek, amennyiben föl-
tűnik és érzéki-
leg észrevehető lesz, anyagnak mondatik. Ha ezt az emberre alkalmazzuk, akkor a test azon időbeli alak, mely érzé-
eszközeink számára észrevehető kifejezője egy fő vagy centralerő veze-
tése alatt összműködő erő- vagyis lélek sokaságnak, melyek egysége az organikus életet képezi. Ha a naterialismus nevéhez hű akar ma-
radni, ne ijedjen vissza a holt *υλη* homályos képzetétől, melyről a régiek álmodtak. A meddig azonban törvényekről, életről, erőről, mint az anyag tulajdonságairól beszél, — saját keblén melengeti ellenségét, mely megfosztja őt létezésének jogától. (Scholten idézett műve; 204—228. l.) Így szól az erőelviség, a dynamismus s az atomis-
musban gyökerülő materialismus nem sokat vethet ezek folytán dr. Petőcz szemére.

Petőcz philosophiai rendszerének második sajátsága azon vonás, mely szerint az összes mindenséget szellemiesíti, lelkiesíti. Az egész világegyetem a lelkek tömege szerinte s ez által a legélesebb

ellentétben jó a korában s a napjainkban divatozó materialistikus felfogással, mely viszont az összes létezőket, a szellemi ténykedést is beszámítva, a nyers, durva anyagból származtatja.

Ha valaki a már jó ideje egyedül üdvözítőnek tartott atomismus vagy materialismus elveivel, eszméivel van telve s ha a legmélyebb gondolkozást igénylő problémák fölött valaki hajlandó egyszerűen átsurranni: az Petőcz rendszerének ez irányát könnyen az emberi gondolkodás botránykövének tarthatja; — de ha komolyan figyelemre méltatjuk korunk egyes, az igazságot komolyan s mellékes célok nélkül kereső gondolkodóinak eszméit, melyek részint a tudományos buvárlat eredményei, részint a jövő, kifejtettebb kutatás valószínű vívmányaira vonatkozó s a lángelme sugallatából származó jóslatok gyanánt hangzanak föl a materialismus örömrivalgásai között; s ha átsurranni nem engedjük gondolkodásunk sorompóin egyszerűen az egyes, a szó szoros értelmében magukat exact tudósoknak nevező buvárlók nézeteit, melyek gyakran oly erővel s önkénytelenül törnek ki az anyagelviség képze- teivel megrögzött lélek belsejéből, mint Persia gyantás rétegeiből ki-ki csap a fölalatti láng: — ez esetben korántsem oly meglepőek Petőcz tanai. És e helyen kell megemlékeznünk azon sajátságos tünetenyek- ről, melyek közvetlenül napjainkban éppen a legszigorúbb Darwinisták gondolatvilágában észlelhetők és melyek önkénytelenül, öntudatlanul, mintegy eredeti irányukat, céljokat feledve meglepően utálnak a ter- mészetben, még az anyagi világ jelenségeiben is, érvényeskedő szel- lemi tényezők működésére, mik mellett a mechanika csak alárendelt szerepet játszik. Igen helyesen mondja Achelis, hogy a mostani mate- rialistikus gondolatok között sajátságos jeleire találunk azon öntudatlan reakciónak, melylyel az emberi természet az egyoldalúságokat kiegyen- líteni törekszik. Mialatt a nagyzoló materialismus az összes szellemi jelenségeket Vogt E. ismert felfogása szerint az anyag magától ér- tethető nyilatkozatainak tüntette föl s önámítólag hívé, hogy végleg könnyeden átesett a nehézségeken: ez alatt visszatarthatatlan erővel tört ki az ellenkező nézet, mely szerint éppen az exact buvárlat erősíti meg egy szellemi elvnek nélkülözhetlen tevékenykedését az összes természetben.

Első sorban az érzékek physiologiája vált el a materialismus rögeszmés dogmájától, mely képtelen vala a legegyszerűbb érzeteket meg- fejteni; — csakhamar követte a legujabb atomistika azon alakja, mely

az anyag képzelt állagát egymással szemben lebegő részecskék végtelen sorozatára osztá, miket majd végtelen kis elemeknek, majd minden szemléletet nélkülöző egyszerű lényeknek, de mindenesetre olyaknak tekintett, melyek érzettel, bármily homályosak legyenek is ezek, el vannak látva. A Darwinismus kebelében belül a generelle Morphologie utján a Monerekhez, a legegyszerűbb molecularis szerkezetű lényekhez mentek vissza, melyektől, ha csak egyszerre salto mortale-t nem akartak tenni, egy bizonyos érzetet meg nem tagadhattak. E primitív sejt tudat hova-tovább gazdagabb, szétágazóbb, kifejelettebb lesz Häckel theoriája szerint a szakadatlanul támadó, mindinkább szövevényesebb és egymásból fejlődő organikus lények tömegén keresztül, melyek az előző fokon nyert benyomásokat alapul véve ezeket felölelik, felhasználják s így végre az őseredeti, egyszerű pszichikai képesség egy egységes, összpontosító tudattá varázsolatik át. Nem célunk ezen, lényegében Häckel által fölállított hypothesis tudományos értékét részleteiben megvizsgálni: csak constatáljuk az egyébként merően mechanikai felfogásban a pszichikai elv kikerülhetlenségét, mely az összes eredés kiindulási pontjára helyeztetik s mely az eredés minden phasisaiban tevékeny. Továbbá e theoria abstráhal az idegek s izmok szükséges létezésének föltevésétől, melyek különben valamely érzésfolyamat okvetlenül szükséges tényezője gyanánt tekintetnek, már pedig ha e jelzett föltevés elvettetik, mi valójában nem tudjuk megjelölni a lelkiesítés határfalait vagyis mi lehetségesnek tartjuk, mint Fechner s Petőcz akarja, ezen tulajdonságot nemesak visszafelé a legkisebb, hanem följebb a világegyetem legnagyobb részeire a földre, csillagokra stbire is kiterjesztve képzeln. Lényegében a legkisebb különbséget sem találunk elvi állásontról, ha egy „Plastidulseele“-ről (Häckel) vagy ha egy világ- és földlélekről (Fechner, Petőcz) beszélünk.

Ami a világegyetem teljes, átható meglekiesítését illeti, napjaink természettudásai között meglepő irányokra akadunk, melyek ha nem is igazolják, de érthetőkké teszik Petőcz alaptételeit. A lélekfogalom köre ugyanis hovatovább kiszélesbítették s oly lények tevékenységének oka gyanánt tüntettetik föl, melyeknél azelőtt a lélek elnevezést használni valóságos bűnnek tartatott. A lélekfogalom — természetesen megnyirbált tulajdonaival — alkalmaztatik az állat- s a növényvilág lényekre is s ily körülmények között nem tűnhet föl bizarr gondolat-

nak az, hogy a növények is — mint Petőcz mondja — öntudatra, ismeretre képes lények, de jelenlegi életviszonyuk nem alkalmas a bennük rejlő tehetségek kibontakozására, kitüntetésére; eljön azonban az idő, midőn oly magaslatra emelkednek, mint milyenen jelenleg az ember áll. Nem csodálkozunk Petőcz ily irányu tanán, mert az istenített Häckel-elmélet titkon szintén elismeri, hogy az embert megelőző fejlődésfokok beburkoltan magukban rejtik a későbbben előtűnő öntudatra való képesség csiráit s csak a kedvező viszonyok szükségesek, hogy az őseredeti, alapteheték kifejlődjék. Szóval Häckel tana is lényegileg uem más, mint Petőcz rendszere; mindkettő a lények között csak azon különbséget ismeri el, hogy az egyik a fejlődés magasabb fokán áll kedvező viszonyai miatt, mint a másik. Fechner pedig, korunk egyik böleselője, különböző irataiban, de leginkább „Nanna oder über das Seelenleben der Pflanzen“ (Leipzig 1848) című dolgozatában Petőczéihez hasonló irányu gondolatait a természettudományok, a physiologia és a tetmészetráiz segélyével törekszik megvilágítani.

Annyi tény, hogy a legujabb időben subjectiv eljárásnak kezdik bélyegezni azon felfogást, mely az állatok állapotainak analogiájára hivatkozva az idegrendszer létezése nélkül érzést nem akar gondolni. Igen helyesen jegyzi meg Fechner (Nanna, 48. l.), hogy e felfogás a polypokat megrabolná az érzés psychikai képességétől, mert náluk ugyan idegrendszert még eddig senki sem fődözött föl. Természetes, hogy senki sem gondol a növények részére is ép oly magas érzési tehetséget fölvenni, mint az állatok részére; de annyi bizonyos, hogy a mai gondolatáramlat szerint a Beseeltheit, vagyis a lélektől való áthatottság végtelen fokozatokban vonul keresztül a mindenségen s logikai örvény származik, ha azt ex abrupto megszakítjuk.

Az értelem szempontjából ugyan mi kifogást lehetne felhozni Fechner következő szavai ellen: „Látjuk, hogy a lélegzés, a tápnedvkerings, az anyagsere, a táplálkozás az állatoknál csak az idegek, az úgynevezett tenyészéletidegek segélyével történhetik; a növényeknél nincsenek oly idegek s mégis ép úgy, mint az állatoknál lélegzésre, anyagsererére, táplálkozásra találunk; sőt mi több, tulajdonképen ezekből áll a növények egész élete. Ha azonban a növények idegek nélkül táplálkozhatnak és lélegezhetnek, miért ne érezhetnének is?“ („Nanna“ 44.)? Egyéb okok is közbeszólnak, mik közé azon föltűnő jelenségek tartoznak, miket azon alkalmazkodási mód fölött észleltek,

melylyel a növények a környezet viszonyai szerint a levegőhöz, fényhez és földrészhez idomulnak. Ezen fogékonyság a külső ingerléssel szemben oly fokú intenzitásig fejlődhetik, hogy a növények korlátozott mozgási képességéről is beszélhetünk, melynek segítségével azok mindig a megfelelő s organismusokra a legalkalmasabb telepet keresik föl. Így a példák nagy tömegéből fölhozza Fechner azon esetet, hogy a csirázó krumplinak a szára, mely a pincében csak egy kis lyukon kapott világosságot, a talajtól 20 lábnyi magasra fölkapaszkodott ezen nyílás felé s megemlíti azon kísérletet is, hogy ha valamely pincében két nyílást alkalmazunk, melyek közül az egyik levegőt, a másik világosságot bocsát be, a növény rendszerint ez utóbbi nyílás felé törekszik, mert a fényt előbbre helyezi a levegőnél.

A növényeknek a chemiai s a physikai benyomások iránt haladéktalanul eszközölt ingerlési mozgásai szintén analogiát mutatnak az állati étellel. A *Mimosa pudica* és a *Dionaea muscipula* megérintésénél előálló tünetmények ismeretesek; ez utóbbi, mely ragadós nedvével a rovarokat megfogja s fölemészti, a Darwinistákat arra bírta, hogy a táplálkozást illetőleg benne keresték az óhajtott átmenetet az állatok s növények között. Az azelőtti ellenvetés, mely szerint az állati organismusban a mozgást az idegek s izmok közvetítik, nem érdemes részletesebb cáfolatra; elégséges megegyezés — mondja Fechner — a polypokra hivatkozni. Figyelemre méltó azonban, a mit Fechner ezen izmok s idegek szerkezetének lényegéről mond, melyek szerinte nem egyebek, mint a növények rostjai, vagyis, hogy mindkét tényező — a rostok s idegek — sejtekből vannak alkotva. Hogy pedig Fechner e szavaiban nem rejlik mystikus speculatio, mely a természet jelenségeit önkényesen valamely spiritualistikus elv szerint alakítja át, — szükségesnek tartjuk az ismeretes Darwinista kutatónak, Huxleynak szavait idézni. Miután Huxley minden emberi tevékenységet formailag mint az izomösszehúzódottságokat s ezeket ismét mint a testrészek egymáshoz való relativ helyzetének ideiglenes változásait fogta föl: — ezen schema érvényességét minden magas s primitív életfolyamatra alkalmazza s így szól: „Több mint valószínű, hogy ha a növényvilág kellően átkutatva lesz, valamennyi növényt, létüknek egy bizonyos idejében ugyanazon tulajdonságoknak — t. i. az ingerlékenységnek s összehúzódhatóságnak — birtoklásában fogják találni. Nem célok oly tünetményekre, melyek szórványosak s nyilvánvalók, s mint milyenek az érzőnövény

leveleinél vagy a sóska (berbericza) porszálainál kézzel foghatók, hanem igenis célzok a növények összehúzódhatásának általánosan előjövő, mindazáltal subtilis s elrejtett nyilatkozataira . . . . A közönséges csalány csipésének oka a végtelenül sok, merev, kemény, túszerű, jóllehet rendkívül finom szőrszálakkal befedett felületében rejlik. Mindenike e szűrőhajaescákknak széles alapból kiinduló keskeny hegygyel bir, melyek bár a végeken gömbölydedek, de oly mikroskopikus finomságúak, hogy könnyen benyomulnak a kézbe és ebben letörnek. Az egész hajacska egy igen finom fahüvelyből áll, melynek belső felületére egész szorosan egy félig folyékony anyag rétege tapad, mely telve van végtelen sok s a legnagyobb mértékben kised magoescákkal. Ezen félig-meddig folyékony töltelék a protoplasma. Ha elégséges nagyításnál tekintjük, a csalányszőr protoplasmaállománya folytonos tevékenységben van. Tömegének helyi összehúzódásai pontrólpontra tovább terjednek . . . . Ezen hullámvázson kívül a viszonylag sebesen rohanó hullámok magoescákat hordanak a csatornákon át a protoplasmán keresztül. Ezen hullámvázások oka a protoplasma összehúzódhatósága.

Lelkünk előtt földrengeni kezd azon lehetőség, hogy más organikus alak complicált épülete szintén oly egyszerű, mint a csalány protoplasmája és azon összehasonlítás, melyet egy kitünő physiologus vont az ilyen protoplasma és egy belső circulatióval ellátott test között, nem tűnik föl oly meglepőnek“ (Reden und Aufsätze, Berlin 1877. 117. l.). Nos tehát, e folyamatot minden érzés nélkül kell-e ezek után gondolnunk? A következtetést levonta Häckel is, az exact természettudós és merev ellenmondásban a tisztán mechanikai felfogással, egy psychikai elemet, elvet vett föl azon kis organismusokban, miket plastiduláknak mondott. Ime újra föltűnni kezd a népek mythológiája, mely sokszor grotesk képekbe oszlott szét s úgy látszik, hogy e mythologia egy tudományilag jogosult, elfogadott ténynyé kezd lenni.

Ezek után kiegészítésül felemlitendőnek tartjuk a fénynek a növényekre való jelentőségét, hatását. — A fény egészen másként tevékenykedik az ő életmechanismusukban, mint a mienkében. Mi nem növekedünk, nem lélegzünk másként a világosságon kívül, mint a világoson. Nyom, hatás nélkül siklik el a napsugár kezeinken; csak a szem fogékony ingerlése irányában, de a növény egész fölülete megérzi ezen ingerlést vagy a fénynek hiányát. Ez zöldíti meg,

ez virágoztatja a növényeket; nélküle a virágzás nem akar fejlődni, a plánta fakó marad. Világosság nélkül megszűnik illatuk; a növény megszűnik magáról életjelt adni; a hajtások sápadtak, vékonyak, hosszúak lesznek; erős, fanyar, csipős, kesernyés anyag helyett izetlent vagy édeskésést adnak. A világosság minden színének más befolyása van a növények életfolyamára („Nanna“ 76. lap). A tárgyak tarka képének reczehártyákon való lefestése helyett a növény maga-magát festi be tarkán, fürödven a napsugárban, mintegy megtestesítvén ezt magában. A világosság növénynyé lesz; színpompát kap tőle a növény; nektárt s illatot főz benne; pezsgésbe hozza, duzzasztja. A fényben, világosságban a növény létének magas érzetere emelkedik s egyszersmind a reáható fény működésének tudatára is ébred. (U. o. 73. l.) . . . . Tekintsük csak egyszer összefüggően a növényorganismus tevékenységének összképét, a mint a nedvek benne sűrögnek, bugyognak s a mint hajtatik az ágak, galyak előhozására és szüntelen az önszervezésre; nézzük csak, mint törekszik a növény koronájával az ég felé s gyökerével a mélység felé önkényt, a nélkül, hogy valaki arra vonná vagy az utat oda mutatná; mint üdvözik a növények a tavaszt ifju ágakkal, az őszt érett gyümölcsessel; a hosszú téli napokon alszanak és azután újra munkához látnak; a forróságban leveleiket lecsüggesztik és az üde légben fölelevenítik; a harmatban fölfrissülnek; mint keresnek maguknak támaszt; mint szendereg a bimbóban a virág, míg eljő az idő s kinyílik a fény előtt, kezd illatozni s összeköttetésbe lép a lepkékkel, méhekkal, bogárkákkal; mint lép föl bennük a nemi érzés; nézzük őket reggelenként, amint kinyílnak; estende vagy eső alkalmával, amint bezáródnak; s amint a fény felé fordulnak — s úgy tűnik föl előttünk, hogy nehéz ezen pezsgő, buzogó, külső s belső viszonyaiban oly gazdag életkört sivarának, kietlennek s az érzelem számára üresnek gondolni („Nanna“ 60.)“ Ime érthető lesz Petőcz tana, s különösen ha fölhozzuk Lotze szavait is, ki az összes materiát a szellemi élet letükrözőjének tekinté: lehetetlen a tudományos szint elvitatnunk Petőcztől.

„Minden egyes dolog — mint a legnagyobb szellemek egyike mondá — a világegyetemen belül, fokozatos kölcsönhatásban levén a többivel, a világ tükre. Mindenik a maga állásáról s helyéről ez álláspontnak s helynek megfelelően egy sajátos érzetet s nézetet fejez ki a mindenségről s valósít meg. . . . . A létezők egy része sincs

kevésbé éltetve s lélekkel ellátva, mint a többi.“ (Lotze: Mikrokosmos, I. 406). Természetes s ezt hangsúlyozza Lotze is, hogy a physikai tünemények még nincsenek annyira átvizsgálva, miszerint e vélemény minden tekintetben kifogástalanul okadatulva lehetne a tapasztalás által.

Mi mást jelentenek alapjukban e nyilatkozatok, mint közeledést azon törekvés felé, mely Petőcz rendszerének második jellemvonását képezi s mely szerint az összes lények alaptehetségei egyenlők s csak időlegesen nyilatkozataikban különbözök.

Nincs mit sajnálkoznunk tehát dr. Petőczön; sajnálni lehet legfőlebb az emberi értelem végességét, mely korlátolt ereje mellett a végtelen tudásvágy működni, hajtani soha meg nem szünő érzetével van összekötve. Petőcz egygyel szaporítá azon törekvési irányokat, melyek a kikutathatlanok, a soha meg nem nyíló titkok ajtaját fölfeszíteni törekedtek — hasztalanul s bebizonyítá, hogy vannak dolgok, miknek megfejtésére kényszerít ugyan valami, a mikről azonban ha véleményt kockáztatunk, tanunk — öltöztessük bár a philosophia köntösébe — értelmünk költői virága marad. Mi nem Petőczön, hanem az emberi értelem korlátoltságán szánakozunk s kifogást tana ellen főleg azért teszünk, mert a soha föl nem fedezhetőt fölfedezni akarja.

Budapest.

Dr. Buday József.

A FORMAI LOGIKA REFORMJÁROL.

Különös tekintettel a magyar iskolákban használt logikai könyvekre.

1. A modern tudománynak majdnem minden ágában azon sajátosságos ellenmondással találkozunk, hogy régi és új nézetek egymás mellett békében állanak s míg emezekben mindent az ész autonom törvényeivel igazolva látni kívánunk, a régi nézetekkel szemben esékély kritikát sem gyakorolunk. A modern tudomány ezen vonása készületlenségének jele; könnyen érthető ugyan azon átalakulásból, melyen összes ismereteink metaphysikai formájukból kivetkőzni, s positiv alapokon megnyugodni igyekeznek; s mégis olyan elemet képez ismeretünkben, mely azok rendszeréből kiküszöbölendő, mert az olyan tanfejeménynek rendszeres értéke nem lehet, mely új igazságokat kritika nélkül elfogadott régi elvekkel összeilleszteni akar — sikertelenül.

Ilyen helyzetben vagyunk a formai logikával is. Az összes tudományok meghajolnak tételei előtt, ezzel vezetjük be a serdülő ifjúságot a gondolkodás rengeteg birodalmába, magától értetődőnek vesszük azon bizalmat, melylyel a régi tekintély iránt viselkedünk s Kant szinte dícsérve említi, hogy ezen tan Aristoteles óta az ő koráig haladásnak nem indult. Pedig kirívóbban a modern tudomány alapellenmondását sehol sem észlelhetjük, mint éppen a formai logikánál; s hogy annak rendszerét befejezettnek hiszik, az csak azon túlzott jóhiszeműségről s kevés ovatosságról tanuskodik, melylyel az ész ezen tudomány tekintetében maga iránt viselkedik. Mert az ókor metaphysikai alapjain egy nagy gonddal megszerkesztett középkori scholastikus épület emelkedik előttünk, melyhez az újkori lélektani s ismeretelméleti kutatások kívánnának símulni, — de hozzá toldott ékítményekként mindig lehullanak róla. Valósággal ez a formai logikának jelen képe, a melyet kivált magyar iskoláinkban nyújtunk róla

ifjainknak: ráncos vén asszony, jó éveiből fenmaradt ruháiba erősen befűzve, a tavasznak tarka színű, üde szülöttjeivel feldíszítve.

Felette szeretném, ha az olvasó mindjárt a cikk elején helyesen értené szándékomat. Nem azt tagadom, hogy a formai logikának vannak kétségbe vonhatlan alaptörvényei, melyekből részletesebb törvények leszarmazhatók. De kettőt tagadok: 1. azt, hogy ezen törvények mostani alakjukban kimerítenénk a logikai viszonyokat és hogy mindazok érvényesek, miket a formai logika ilyenekül hirdet, és 2. azt, hogy ezen törvényeket a formai logika elvileg birná levezetni avagy csak megindokolni is. Elismerve ennél fogva a formai logika sok tételeinek igazságát, tagadom, hogy jelenlegi rendszeres alakját továbbra is megtarthatná, mert azt a szellemi működés általános törvényeivel igazolni, vagy csak megegyeztetni is, nem képes.

2. Ezen tényállást a logika történelme igazolja, mely, a hol benne haladás észlelhető, nem egyéb, mint törekvés arra, hogy az aristotelesi fogalmazás új, megfelelőbb fogalmazással helyettesíttessék. E tényállást pedig mai nap az önálló gondolkodók szinte kivétel nélkül elismerik, hol nyíltan, a régi tanok bírálásával, hol hallgatag, új rendszeres alakok megalkotásával. Nem kell e célból másokat említenem, mint Kantot és Hegelt, két homlokegyenest ellenkező irány képviselőjét, kik közt állanak a német logikusok Herbarttól kezdve Schuppeig, mint Lotze, Trendelenburg, Überweg, Lange, Sigwart, Wundt, — elég ráutalnom a Kanti alapon megindult Hamiltonra, kinek nyomdokain haladtak de Morgan, Boole, Jevons, hozzá még talán J. Stuart Millre. Mind ezen férfiak új meg új, és (mondjuk meg egyenesen) folyton bonyodalmasabb és érthetlenebb alakban adják elő ezen oly egyszerűnek látszó tant, a mi minden esetre gyanús, ha meggondoljuk, hogy simplex sigillum veri. Távol van tőlem, hogy e lelkes férfiak érdemeit a logika helyes fogalmazása körül kevésre becsülném; elismerem nyíltan azon tisztán tudományos indokú törekvést, melynek műveik keletkezésüket köszönik. Mindazonáltal, teljesen ismerve csekélységemet ezen nagy férfakkal szemben, szerénytelenséget még sem követek el, állítván, hogy csekély nézetem szerint a logika hiányait nem azon pontból orvosolják, a melyből azok egyedül gyógyíthatók. Mert ezen törekvések mind azon egy alaphibában szenvednek, hogy a logika eddigi alapelvét vizsgálat nélkül elfogadják. Pedig a

régi törzs más gyümölcsöt soha nem fog hozni; sokkal hatalmasabb ama régi alapelv, semhogy a részletekben eltérést engedne. Végtetes hatalmával menthetlenül magával sodor s a nemes szándék foltozássá kénytelen törpülni. Legjobb esetben az elv ellen elkövetett mellékes vétségeket javítanak, a hol hézagot látnak, azt új fogással (legyen az az ítéletek quantificatiója, vagy egyenletekkel való kifejezése vagy a syllogistikus módok megbővítése stb.) betöltik, de az egészet régi alakjában meghagyják. A rákbaj azért megmarad s a logika ezen javítások dacára ma is azt a régi alakot mutatja, a melyet neki Aristoteles hatalmas keze adott. Éppen ezen alak nézetem szerint teljesen elégtelen arra, hogy akár az ismeret alaptényeihez simuljon, akár hézag nélküli logikai rendszert képezzen, akár pedig a realis kutatás számára alkalmas eszközöket nyújt-hasson.

3. Ily vítás kérdés eldöntésénél mindenekelőtt a megítélés foruma megállapítandó. Erre nézve pedig két forum a határozó. A logikai tanok ugyanis, mint a lelki élet egy nagy ága, egyfelől az általános lélektantól, másfelől, mint az ismerés egyetemes formái, az ismeretelmélettől függenek. Ámde a formai logika levezetéseiben minden előzménytől függetlenül akar eljárni s minden beavatkozás ellen jogosan vél tiltakozhatni. Igaz ugyan, hogy Aristoteles, mikor az ítéletekre rátér (Hermenent. cap. 1.) a lélektanra utal (de anima);¹⁾ de vele szemben Kant áll, a ki a lélektani elveknek a logikába bevitelét ép oly helytelenségnek találja, mint „az erkölességet az életből leszármaztatni“. A helyes út e kérdésben Aristoteles felé vezet. Leszármaztatni a logika tanokat a lélektanból nem lehet, evidentiájuk ettől tökéletesen független. De a logikának nem szabad elveiben olyat követelnie, tételeiben olyat hirdetnie, a mi a lélektan általános törvényeivel ellenkezik vagy a mi a lelki mechanismus szerint lehetetlen. Ennyiben a lélektan kriteriont állít a logika számára is; s ki hinné el előzetesen, hogy a logika a lélektani törvényeket, már alapexpositiójában is, arcul üti?

Annál kétségtelenebb a formai logika függése az ismeretelmélettől vagy dialektikától. Ha nem is értünk egyet Hegel-lel abban,

¹⁾ Ennek alapján Grote (Aristotle I. 157) mondja: „the thus recognizes the legitimate dependence of Logic on Psychology or mental Philosophy.“

hogy a logikát a metaphysikába bele kell olvasztani: de azt nem fogjuk megengedni, hogy a logika, mint az ismeretnek csak egy részlete s aránylag csekély köre, elszakadjon azon ismeretelméleti alaptételektől, melyek minden ismeretet, tehát a logikát is, szabályoznak.

Az általános lélektani törvények és az ismeretelmélet alaptanai képezik ennél fogva a kriteriont, mely a logika rendszerének helyesége fölött határoz. S minthogy állításunk szerint a formai logika mint rendszer következetlen és hézagos tanfejemény, azért teendők önkényt három részre oszlik. Az elsőben a formai logika ismereti alapelvét vizsgáljuk; a másodikban a belőle kifejtett tanrészletek jelenlegi elégtelenségéből kimutatjuk az elvnek részletes hasznavehetetlenségét; a harmadikban röviden azon alapra utalunk, a melyre, nézetünk szerint, helyes formai logikát lehet rendszeresen felépíteni.

I.

4. A formai logika, mint bizonyító (demonstratív) tudomány, okvetetlenül egy oly elvre (és így gondolkodási kategoriára) kénytelen támaszkodni, mely a levezetendő tételekkel s a feldolgozott anyaggal rokon jelentésű, illetve homogen természetű. Ha a formai logika elve s alapkategoriája a tekintetbe vett anyag természetétől idegen, akkor semmi fáradozás nem lesz képes a kettőt coneret egységbe összeolvasztani. Ezen elvet a logikusok régóta (már Aristoteles) ismerik, s ha nyíltan az egész szerkezet elejére nem is állították, de a logikai technika kezelésével rámutattak annak vélt alapjára. Már Vives Lajos (1492—1540) „De natura veri“ című művében a tételek bizonyítására háromszögöket használ és állítólag J. H. Lange hozta be kivált a syllogistikában (Nucleus Log. Weisianae 1712) a körökkel való bizonyítási eljárást. Ezen technikus oldal jelentőségét különbözőképen fogják fel. Némelyek ebben csak ártatlan segílyt látnak (pl. Überweg: System der Logik §. 85.); mások (Prantl: Gesch. der Logik I 362.) „Dressur stupider Köpfe“-t találnak benne, a miben, ha a magyar iskolákban használt herbarti könyvekbe tekintünk, igen sok igaz rejlik. Ezek ellenében Lange Fr. Alb., a materialismus történelmének nem annyira mély, mint szellemdús megírója, azt állítja, hogy a szemléleti kép nem segítség, sem nem ártal-

mas fogás, hanem egyedüli meggyőző és bizonyító eszköze a logikának.¹⁾ S én azt hiszem, hogy Lange itt csakugyan eltalálta az igazat. A formai logika tételei csakugyan mind végig ezen geometriai alapon nyugsznak s ennek szemléleti biztossága az, a mi bennünket a tételek helyességéről meg akar győzni. A kar, mondom, mert a törekvés hiú, s a ki a logikai tanokról tovább elmélkedik, az nemsokára belátja, hogy ezen meggyőződés homokra épül. Mert akkor azon kérdést kénytelen felvetni magának: miért szabad a logika tételeit geometriai alakokkal szemléltetni? S a felelet az, hogy a logika azért véli ezt tehetni, mivel tárgyai (a fogalmak) mennyiségekül vannak felfogva. Hogy azonban a fogalom bármely faja a mennyiség kategóriája alá esik-e? az egy további kérdés, a melynek eldöntésétől függ a körök használásának helyessége. Azért ha Lange a tényleges használatból azt következteti, hogy ez a helyes és igazán logikai álláspont, akkor olyat állít, a mit sem ő, sem más soha nem bizonyított s a mit ezen rövid cikkben, mindenkinek érthető alakban, határozottan tévesnek fogok bebizonyítani. A formai logika (mint rendszer) éppen azért téves, kezdettől végig, mert szemléletre építi azt, a mi szemléleti soha sem lehet, mert a logikai elv helyébe a geometriait csusztatta.

5. Mit értek ezen kifejezés alatt, azt legalkalmasabban kifejtethetem az eredeti Aristotelesi tanon, melyet az utódok, toldozva-foldozva, mind alapul vettek.²⁾ Aristoteles logikai tana azon tényből indul ki, hogy valamit egymásról állítani lehet; ezen syntaktikai tényt megindokolni azzal akarja, hogy a szavaknak megfelelő fogalmakban s az ezeknek megfelelő valóságban keresi számára az alapot. Logikai tanának azért kivált grammatikai és metaphysikai jelleme

¹⁾ Fr. Alb. Lange: *Logische Studien* 9. l. „dasz diesz (die Anschauung des Raumes) auch bei den logischen Lehrsätzen der Fall ist (wie bei den geometrischen), u. dasz in dem nämlichen Anschauungsbilde, mit welchem wir dieselbe begleiten, für uns das eigentlich Überzeugende liegt“.

²⁾ Eltekintve az Aristotelesi organontól, melyet fájdalom! még mindig nem találunk magyar fordításban (németül fordította pl. Bender), ezen logikai tant összeállították bővebben: *Trendelburg. Elementa logices Aristotelicae. In usum scholarum. Berolini 1842.* — *Zeller Ed. Griech. Philos. II. Th. II. Abth. 143. 1.-től kezdve. George Grote. Aristotle I. Ch. III. IV.*

domborodik ki, míg a közbeeső, tulajdonképeni logikai, részlet csekélyebb kifejlést nyer. E hiány legelőször abban jelentkezik, hogy a fogalomról szóló tan elég világosan nem lett kifejtve; azonban annyi mostani alakjából is világos, hogy egész logikájában a mennyiségi szempont a döntő, Aristotelesnek a szavak és a gondolatok a dolgoknak képmásai (*ομοιωματα των πραγματων*) s azok elosztásánál kivált a grammatikai szempontot követi, hogy t. i. mi állítható egyikről vagy másikról. A 10. kategória ennek a folyamánya. Már ezeknél is észrevehető a mennyiségi szempont, amennyiben az általános és részleges kijelentésre van tekintettel. A kategóriák elseje az *ουσια* ezt legvilágosabban mutatja.

Az *ουσια*, lényeg, nála háromféle. Kiváló értelmében (*η χωριωτατα τε και πρωτως και μαλιστα λεγομενη*) az egyes tárgy, mely sem nem állítható valami alanyról (*η μητε καθ' ηποκειμενου τινος λεγεται*) sem pedig másban nincsen (*μητε εν υποκειμενω τινεστιν*) pl. Kleon, Kallias. (Cat. 5.) „Második lényegegek“ azután a fajok, „melyekben az első értelemben vett *ουσια* található“ s azok mellett ezen fajok nemei is (*δευτερα ουσια*). E három lényeg annál fogva bezárási vagyis mennyiségi viszonyban áll egymással.¹⁾ Ezen lényeg pedig mint általános létező benne van a tárgyakban (*εν τοις ειδεσι τοις αισθητοις τα νοητα* (fogalmak) *εστιν* de anima III. 8.), s minthogy ott van, azért a szavak összeköttetése is ilyen, a milyennek Aristoteles találta. A mint látszik, a grammatikai tény és a metaphysikai gondolat egymást kiegészítik. Ennek első káros következménye, melyet már ezen helyen is meg kell jegyeznünk, az volt, hogy a tárgyaknak pusztá tulajdonságai hypostasisokká lettek s bár e hypostasisok csak abstractiók, mégis valóságoknak lettek felfogva. A scholastika ezentúl az általános fogalmakban látja a dolgok lényegét s az universaliák körül dúlt valóságos háborúk története bizonyítja e tannak fontosságát, de egyúttal teljes terméketlenségét is. Mert ha a helyett, hogy azt mondanám: „a fehér tulajdonsága benne van némely tárgyban“ — (a mi igaz), azt mondom, hogy: „némely tárgy van a fehérben“, — akkor a természetes viszonyt megfordítottam s a „fehér“ hypostasisa által nem létező abstract realitást alkottam.

¹⁾ Helyesen mondja tehát Grote Arist. I. 96 „the genus is a third Essence, in which both the First and the Second Essence are included.“

Pedig épen az a formai logika jellemzője a fogalomtannál, hogy a fogalmak közt nem ismer, illetőleg tekintetbe nem vesz, más különbséget, mint az általánosság fokait.

A mennyiségi szempont Aristotelesnél a gondosabban kidolgozott itélettanban és syllogistikában még világosabban észlelhető. Aristoteles eredetileg két itéletfajt különböztetett meg. 1. Ha *P* van az *S*-ben (*εν υποκειμενω*) pl. az ember fehér. 2. Ha *S* van a *P*-ben (*καθ' υποκειμένου*) pl. az ember állat. Ezen itéletfajok azonban már Aristotelesnél is összefolynak épen azért, mert csak ugyanazon egy gondolatnak kétféle kifejezései (grammatikai és methaphysikai), s az *Analyt. pr. I. fej. végén* már azon mondattal találkozunk: „valami egy másban van mint egészben — és valami másról minden vonatkozásaiban állíttatik, — — identikus kifejezések.“ Az állítmány természetét közelebből nem vizsgálva, Aristoteles egyenesen átmegy a *καθολον* (egyetemes), *εν μερει* (részleges) és *αδιοριστον* (limitativ?) itéletekre. Ezeknél az állítás egyetemessége és részlegessége a határozó, azaz a mennyiségi szempont, s az *Analyt. priora* elején előforduló megfordítási eljárás teljesen mennyiségi tekinteteknek hódol.

Legjobban látható azonban a tendentia az *Analytikának* legszebben kidolgozott részletében, a zárlattanban (syllogistika). Már a terminusok (*ορος*) meghatározása és neveik is ezt bizonyítják. Az egyik neki *μειζον* (nagyobb, major), a másik *ελαττον* (kisebb, minor) és előfordul azon kifejezés, hogy *εν αλλω και αλλο εν τουτω εστιν* (*Analyt. pr. I. 4.*); azaz: (*μεσον*, terminus medius) maga másban van és másban benne, a mi nyilván máris geometriai körviszony. Igaza van ugyan Überwegnek (*System der Log. 278. l.*), hogy ezen alárendeltségi elv az aristotelesi syllogistikának nem egyedüli és következetesen keresztülvitt elve; de hogy ez a mérvadó, azt, eltekintve a metaphisikai álláspont követelményeitől, az *Analyt. pr. I. 4.* ezen helyéből is láthatni: „a mikor a három fogalom úgy viszonylik egymáshoz, hogy az utolsó egészen benne van a középsőben (*ωστε τον εσχατον εν ολω ειναι τω μεσω*) és a középső az egész elsőben vagy van, vagy nincsen (*και τον μεσον εν ολω τω πρωτω η ειναι η μη ειναι*), akkor szükséges, hogy a szélsőkből teljes zárlat keletkezzék.“ Minthogy pedig a syllogistika mindenütt ezen alárendeltségen és a *Θεσις* algebrai fogásán épül, s ezek nélkül a mostan érvényesnek hitt 19 zárolási mód egyáltalában nem érhető, — azért bátran

mondhatjuk, hogy az Aristotelesi logika kezdettől végig főleg a mennyiségi szempontra épül.

6. A mai formai logikában pedig ezen szempont úgyszólván az egyedüli. Hogy a fogalmak viszonyait s egybekapcsolását azoknak tartalmával hoznák összefüggésbe, ezen legesekélyebb dolgot is többnyire elmulasztják; arról, hogy ezen eljárásnak egyedüli helyességét s jogosult alapját belátnák, — egyáltalában szó sincsen.¹⁾ Különös előszeretettel beszélnek általános és egyedi fogalmakról, főfogalmakról, fogalmak gulájáról (!), minnek alárendeltség nélkül értelme nem lehet; pedig jobb volna, ha azon tényezőket kutatnák, melyek minden fogalom megalkotásánál közreműködnek. Az ítéletben a P nagyobb körűnek vétetik (mintha bizony ez volna a döntő benne!) s az ítélet kifejezésére nem restellik a kisebbségi jelt használni ($S < P$) s azt két egymást bezáró körrel szemléltetni. Ezen mennyiségi felfogásnak teljes öntudatossággal adott kifejezést az újabb angol logika „az állítmány quantificatiójának“ tanával,²⁾ azaz Hamilton szerint azon állítással, hogy az állítmány mindig az alany mennyiségével gondolandó. Vagyis az ítélet képlete nem $S < P$, hanem $S = \frac{1}{P}$. Ezen iránynak valódi consequentiája Boole György általános logikai calculusában van, a mitől azonban, úgy látszik, a formai logika nagyon irtózik. Pedig csekély kivétellel minden tétele máris mennyiségi. Ezen alapon osztja be az ítéleteket: egytetemes, részleges, egyediekre; ezzel bizonyítja az ítéletek közti viszonyokat, s az ítéletek megfordítását. Mennyiségi szempontból, körökkel illusztrálva, tárgyalja a syllogismus egyszerű és összetett fajait; erre alapítja a definitiót és divisiót; így akar a

¹⁾ Ez különösen szól a magyar iskolákban használt logikákra. Leszámítva a lélektani alapon álló Brassai Sámuel és Pauer Imre logikájának (Wundtéból készült) 3-ik kiadását, valamint a hegeli Kerkápoly K.-t, kevésbé (Öreg János és Gyertyánffy tanítóképzédei logikája) többé (Kármán-Lotze, Dunay Ferenc [legfőbb mértékben], Varga, Vandrák Endre, Babics, Klamarik-Lindner) mind a formalismus útján mennyiségileg operálnak s túlhajtják azt az irányt, melyet egész tisztaságában nálunk Riedl Szende hozott be a Zimmermann-féle logikában.

²⁾ A „quantificatio“ szükségessége George Bentham által lett hirdetve 1827-ben. Majdnem egy időben találták fel újra ezen tant Hamilton, Thompsohn és de Morgan (az első 1833-ban). Egyöntetű kifejtését adja Georg Boole (1847), a ki a logikát az algebra egy ágának tekinti, s a logikából calculust csinál. V. ö. L. Liárd: Die neuere englische Logik. Übers. von Dr. I. Imelmann. Leipz. 1833. (2-te Auflage).

bizonyítás által általános tételekből részlegeseket igazaknak kimutatni; ez alárendeltség lebeg szeme előtt a deductiv és inductiv módszerben. Egy szóval: a formai logika teljesen épül a nagyobb és kisebb körü fogalmak különbségére, ezen körök segítségével véli bebizonyíthatni tételeit. Azaz a formai logika mennyiségi, illetőleg geometriai alapokon igyekszik megnyugodni.

7. Ennyiben tehát igaza van Langenak, a fentt idézett mondásával; a formai logika tényleg a szemlélettel akar bizonyítani, illetőleg angol alakjában az egészet számi képletekre visszavezetni. Kérdés már most: szabad-e a logikának, természete megrogálása nélkül, ezen alapra állania?

Ezen kérdés nyilván az ismeretelmélet körébe tartozik s annak eldöntésével nyeri feleletét, vajjon a logicum általában és a mennyiség kategoriája lepik-e egymást? A logikai tanok ugyanis csak azon kategoriából nyerhetik bizonyításukat, mely velök homogen; ha úgy találnók, hogy a mennyiség és a logicum ugyanazt jelentik, akkor a formai logika eljárása kifogás alá nem eshetik. Ellenkező esetben minden tanában kimutatható az incongruentia és így a szándék és valóság közti ellentét.

A mennyiséget Kant értelmi kategoriának vette, melynek, mint értelmi fogalomnak, tiszta schemája a szám (T. É. B. 182. l. 3. kiadás). Nézetem szerint a mennyiség szemléleti categoria, azaz az annak megfelelő valóság csak a szemlélet, egyfelől a tér, másfelől idő, a melyek a kiterjedtnek és a számnak alapjait képezik. Maga a szemlélet még semmiféle határozott minőségi jelzőket nem mutat fel.¹⁾ Minthogy t. i. a tér és az idő csak a szemlélet formái, azért bennök magokban még semmi tartalom nincsen, sőt e formák nem is működhetnek egy ilyen tartalom nélkül. A mennyiség tehát, amely ezeknek értelmi megfelelője vagy fogalma, ugyanilyen természetet mutat. A mennyiség ugyanis mindig csak a mennyinek a kérdésére felel s kifejezései (a számok és az algebrai jegyek) mindig csak ezen mennyit veszik tekintetbe, közönyösek levén egyébként a bennök foglalt jelentés természete iránt. A kiterjedtség egyes elemeinek viszonyai képezik a geometria alapját, a számok viszonyai az arithmetikáét, melyek

¹⁾ Ennek részletesebb indokolását adtam „Az ember és világa“ I. 118 és 278. s. k. lapjain. a mire rövidség céljából itt csak ráutalok.

mindketten tisztán formai tudományok, Tanaik igazsága azért nem függ az általuk jelzett tartalomtól, hanem azon szerkesztő funktiók kényszerűségéből nyeri bizonyítását, melyek valamely téralak vagy szám megalakításához szükségesek. Annyiban a mennyiség, bár egyetemes szemléleti kategória, az értelem műveit, nem meríti ki, sőt azok iránt egész közönyösen viseltetik, Minden dolog mennyiségi tekintetek alá esik ugyan, de a mennyiség csak szemléleti oldala; ezen mennyiségnek alapja, hordozója, mely, tartja s melyen észlelhető, a minősége vagyis a jelentése. Épen azért a tudományok nincsenek kimerítve a matematikával; a valóban tartalmi tudományok, melyekben mindig csak annyi a bebizonyítható, mennyi az apriorikus elemük, a matematikán túl kezdődnek, a minőség kategóriájával. S ha ezen minőségben épen oly kényszerű funktiók munkájára akadunk, milyenre a mennyiség funktióiban, akkor a minőség tanai ép oly önálló biztossággal dicsekedhetnek, mint a mennyiség tanai, — azaz amazok ettől bizonyítási erejüket nem kénytelenek kölcsönözni.

8. A logikummal egészen másként áll a dolog. Már elemei is a mennyiségtől (azaz szemlélettől) egészen eltérő kategoriára utalnak. Hogy pl. valami piros, az nem mennyiségi meghatározás, bár utólag kérdehetjük: mennyi a piros (terjedelmileg vagy fokilag)? Hogy valami édes, szagos, kemény, lélező, négy lábú, meleg vérű — ezek mind minőségi meghatározások, amelyekhez hozzájárulhat ugyan a mennyiség, mihelyest szemléleti oldalukról tekintetbe vesszük, de szükségképen nem tartozik megérthetésükre. Annál távolabb esnek a mennyiségi meghatározástól, mint szemléleti külsőségektől, azon bonyodalmasabb alakzatok, melyeket a lelki élet változatosságában találunk, egyrészt a fogalmakban, másrészt az érzés, indulat és ösztön életében. Ezeknél a mennyiségi oldal egészen háttérbe szorul s igazi érdekek és jogosultsággal csak azon kérdés bír előttünk: mit jelentenek ezen különböző lelki állapotok az emberi lélekre nézve? A mennyiség szám szerinti hidegségével szemben itt az életnek lüktető melege lép fel s feltárul előttünk a szellem középpontja, melyet a mennyiség dermedt kérge teljesen elborít ugyan, de ki nem meríthet.

És, sajtáságos tévedése az emberi szellemnek! a tudomány azt hiszi, hogy a szemlélet kategóriája határozott és feltalálható törvények szerint működik világtépünk megalkotásánál, — ellenben arra a gondolatra, hogy a jelentés funktiói között épen oly kötelező kölcsön-

hatási törvények volnának, azt nem akarja feltenni s ezen gyávaság nyomása alatt azok kutatását lehetetlennek, sőt feleslegesnek hiszi. Pedig valamint a geometriai alakok szerkesztésében fellépnek szükségképen működő tényezők, melyek (physiologiai értelemben vett) functiókként a geometriai elemek viszonyait egymás közt megállapítják, — épp úgy lép fel minden gondolatban, minden képben, melylyel az öntudat az előtte fellépő belső alakzatot felfogja, kisebb-nagyobb számú functió, mely ezen belső alakzatokat létesíti. S ezen functiók összeműködése, ezen tulajdonképeni logikum, melynek közös alapjelzője, a kényszerű evidentia, a mennyiségeknél oly meglepően tűnik elő, — ez nem volna állandó és biztos törvényekhez kötve?

Bizonyára kötve van ilyenekhez; maga a mennyiségtan is bizonyítja. Ez ugyanis a térelemek viszonyait, a mint azok a szerkesztő munka hatalma alatt megalakulnak, tekinti; ennyiben az ő köre korlátozott, de értelmi alapja közös mind azon tanokkal, melyek szükségképen összeműködő tényezők törvényeit kutatják. A physika két vagy több erő eredményét előre állapítja meg, nem a matematika útmutatása szerint (ez rá nézve külső segély), hanem azon gondolati kényszerűség alapján, melybe a két erő mennyiségi viszonya a gondolkodást (mathematikai kifejezésük előtt is) helyezi. S éppen oly módon, függetlenül minden mennyiségi tekintettől, mely csak utólag kerül bele, a logika is megállapíthatja azon törvényeket, a melyek alatt a jelentő functiók összekerülnek bizonyos egység (fogalomnak hívják) szerkesztésében, felbontásában vagy ezen egységnek egymással való viszonyításában.

Az igazi logikum annál fogva az alapfunctiók jelentésében rejlik; ezen functiók szükségképeni összekerülése bizonyos fogalmak megalkotásában, a logikai kutatás igazi tárgya. Ezen functiók jelentésétől függ azoknak egyetemessége vagy részlegessége, a mely tekintet azonban a logikára nézve mellékes, mert ez csak folyománya, szemléleti oldala a functiónak, nem annak lényege. Mert a gondolkodás csak a tartalommal kezdődik; a szemléleti forma csak egy tartalmon nyilatkozhatik, mely nélkül formára nincs szükség. Míg tehát a mennyiség kategóriája a matematikát hajtja, addig a logika a minőség, a jelentés kategóriából sarjadzik, — e nélkül alapja és létjoga nincs, mert a szemlélet kizárólag a matematika uradalma. Éppen azért a logika semmiféle viszonyok között

matematikai kezelést nem enged; kifejezésében, külső képleteiben utánozhatja ugyan a matematikai képleteket, — de az éltető jelentés nélkül üres formalismussá válik, melynek a gondolkodás concret alakjában hasznát nem veheti, melytől oktatást igaz és nem igaz iránt nem nyerhet, s a mely a matematikai formalismussal szemben annyiban hátrányban van, hogy ennek tárgya maga a forma, míg a logika formának tárgya mindenkor a jelentés. Vagyis: a matematikai tanok mindig a formák szerkesztési kényszerűségében birják igazolásukat; ellenben a logikai formalismus csak akkor van igazolva, mikor a tartalomból nyeri ezen igazolást. Amaz független formalismus, emez értelem nélküli formalismus, mihelyest a tartalomtól el akar tekinteni.

9. Ennek bizonyosságaul tekintsük meg a logikai formalismus eddigi matematikai alakjait.

a) A logikai tanok rendszeresítése a mennyiség kategóriája alapján az Aristotelesi tan óta történt s ezen első, igen hiányos, kísérletnek alapja abban rejlett, hogy a fogalmakat, azaz a jelentő képeket, ezen jelentésükből (bár nem egészen) kivetköztette s mint valóságokat különböző terjedelemben a világban elhelyezte. A logikának ezen alakban az erény fogalma éppen úgy kör, azaz valami terjedelmű valóság, mint a fehér, az ember, az állat, a szám stb. fogalmai. Ezen körök közt nyilván csak mennyiségi viszonyokat lehetett találni, a mennyiben ezen körök fedik, részben kizárják egymást vagy pedig egymástól függetlenül üzik mesterségüket dāmonokként a világban. A matematikai *affectatio* ezen tanban nyilvánvalóvá lesz az által, ha az olvasót azon egy tényre figyelmeztetjük, hogy a logikának ezen mennyiség meghatározására mértéke nincsen. Valóban tágabb körű-e a „fehér“, mint „az ember“ fogalma? Mennyivel tágabb? vagy elegendő-e a matematikai fogalmazáshoz a hozzávetés? nem kell-e, ha mennyiségekről szólunk, pontos számviszonyokat is adni? A mértéknek ezen hiánya tovább abból is világos, hogy az alá- és felérendelt fogalmak közt állított gulát (talán bábeli tornyot?) ez ideig senki sem szerkesztette meg; talán nem volt elegendő munkás hozzá? Még a legfőbb fogalmak iránt is ingadozunk; mennyivel nagyobb zavarban lehetnek e tanok hirdetői ott, a hol pl. a veréb és a kutya fogalmainak körét kell megmérni, azaz a concret fogalmaknál? Mert ugyan ki fogja eldönteni, vajjon a kutya vagy a veréb bir nagyobb

progeniessel? Pedig enélkül üres szó a körök terjedelme; ha mennyiség az egész, tessék megmérni a mennyiséget!

A hol pedig fogalmak kizárásáról van szó, azonnal kiderül, hogy a mennyiségi viszony felett áll egy hatalmasabb úr, a fogalmak tartalma, illetőleg jelentése. Egyedül ebben rejlik oka annak, hogy a fogalmak meg nem férnek egymással, azaz azon tényben, hogy az alkotó funktiók egymással nem léphetnek közösségre; de hogy ezen tényt hátrafelé megfigyeljük a fogalmak bezárási s egyéb viszonyaiban is, azaz hogy ezek számára is az okot a funktiók jelentésében keressék, — arra a gondolatra a geometrizáló formai logika nem is jutott.

b) Ezen primitív, következetesség nélküli logikát, mely saját elveinek öntudatára nem emelkedett s azért nagyon sajáttságosan, mennyiségi és minőségi tekintetéből, összevegyített alakot mutat, tanítják nálunk az iskolákban. Mások azonban észrevevén a formai logika ezen hiányát,¹⁾ a mennyiségi elvet tisztán és kizárólagosan érvényesítik benne s új alakzatra jutottak. Az átmenetet ezen alakra Hamilton tana az állítmány quantificatiójáról képezte, melyből egészen új 4 pár (állító és tagadó) itéletet nyert, úgymint: 1. az állító toto-totalis, pl. minden háromszög minden háromoldalú; 2. az állító toto-partialis, pl. minden háromszög némely idom; 3. az állító parti-totalis, pl. némely idom minden háromszög; 4. az állító parti-partialis itéleteket, pl. némely egyenoldalú idom némely háromszög. Ugyanolyan a megfelelő tagadó itélet távolsága. Az itéletek megfordításánál ennek folytán csak a conversio simplex foglal helyet. A zárlatban pedig csupa egyenletekkel van dolgunk, mert hiszen az itéletek mind egyenletek, azaz képletük: $A = B$, $B = C$ tehát $A = C$. Ezen tan vezetett de Morgan „onymatikus“ szempontjára, míg végre Boole „algebrai logikát“ akart létesíteni, melyet azonban már tanítványa, Jevons, mint a logikumra ráerőszakolt formát ismert fel.

¹⁾ Hamilton már 1846-ban az új analitika feladataiúl: a réginek egyszerűsítését és teljessé tételét tűzte ki, minthogy szerinte Aristoteles az összes elemeket még ki nem derítette és azért rendszere szabályok- és javításokkal, de tökéletlenül épült fel. Baynes szerint pedig az új analitika a formai gondolkodás egy oly elmét lelte fel, melyet az előbbi analysisek nem fejtettek ki vagy vagy félreismertek.

10. A haladás az Aristotelesi logikától Boole algebrai logikájáig nyilvánvaló. Aristoteles még valóságokkal operál, melyeket kiterjedteknek vesz fel; Hamilton e kiterjedséget az S és a P oldalán egyenlőnek veszi s egyenletté változtat át minden ítéletet; nem következetes folyamánya-e ennek a Boole gondolata, mely az úgylis háttérbe szorított hatalmat véglegesen eliminálja s a logikát egyenletek felállításába s azok megoldásába helyezi, melyekben a tartalom ép oly közönyös, mint az algebrában, a hol ugyanazon képlet majd számi viszonyt, majd geometriai problémát, majd dinamikai vagy optikai kérdést zárhat magába.

A formai logika ezen kvantitatív iránya annál fogva idegen térre vetette lábát kezdettől fogva s a mennyiség formalistikus természeténél fogva tökéletes formalizmussal végződik. Méltán kérjük ezzel szemben: a logikai gondolkodásnak csakugyan egyetlen formája az egyenlet-e? oly egyszerű-e a gondolkodás tartalma, oly egyforma, hogy ezen egyenletekbe foglalva csakugyan teljesen ki volna merítve? Nem vagyunk-e éppen a fogalmak jelentésénél ellenkezőleg élő erők harcába és barátságába vetve, a melyek számára az egyenlet nem az egyetlen s elegendő forma? Az oki viszony ezen tényezők közt csakugyan egyenlőségi jeggyel kimeríthető-e?

Elszakadva az élet gyökerétől üres formalizmusba merül a logika s többé nem lesz alkalmas arra, hogy a gondolkodás törvényeit kifejezze; itt már csak jegyek transzpozíciójával és egyenletek megfejtésével van dolgunk s a logika nem kérdi többé: honnan azon jogsultsága, elszakadni az éltető jelentéstől? A betűnek mechanizmusa akar döntené a jelentés élete felett.

II.

11. Miután a mennyiség kategóriáját nem találtuk ismeretelméletileg azon elvnek, mely a logikum felett határozna, mert a logikum teljesen más, mint a szemlélet, — nézzük néhány kiváló esetben azon eredményt, melyet a formai logika ezen alapon eddig elért. Előre is gondolhatni, hogy egy tanrendszer, melynek alapelve és tartalmi részletei egymással nem homogenek csupa incongruentiát fog mutatni.

A formai logika mai alakjában csakugyan számos, kivált három csoportra visszavezethető hiányt mutat fel, melyeknek megszüntetése eddigi elvének megtartása mellett, nézetem szerint, lehetetlen. Ezen

hiányok 1. a fogalmak indokolhatatlan hypostatizálása vagyis valóságokká elváltoztatása, — a mi ismeretelméleti monstrositás, 2. az ítéletekben az állítmány korlátozása az alany terjedelméhez képest, — a mi lélektani lehetetlenség, 3. osztályozásainak alapnélkülisége és így esetlegessége a fogalom, ítélet és következtetés terén, — a melyet a mai alapon megváltoztatni nem lehet s a mi mégis rendszerileg igen nagy fogyatkozás. E három hiánynak némileg tüzetesebb fejtegetése az olvasó előtt világossá fogja tenni, mit tartson arról a zárt egységről, melyben a logikai tanok állítólag összefüggnek egymással.

12. A logika már Aristoteles korában figyelmessé lett a fogalmak azon sajátására, hogy egyiket a másiktól állítani lehet. Azt, a mit így a többekről állítani lehetet, Aristoteles helyesen mondta általánosnak (*λεγω καθολου μεν ο επι πλειονων περιζε κατηγορεισθαι*, Hermen. c. 7.). Ezen ténynek okát keresve a formai logika (újra Aristoteles metaphysikája alapján) azt találja, hogy az egyik azért állítható a másiktól, mivel emez benne van, azaz az általánosban a részleges és egyes. Ez azonban csak oly módon lehetséges, hogy az általános magán van, mert pl. Platon csak úgy lehet az „emberben“, ha „az ember“ magán való. Ezen terjedelmi befoglaltság okából minden általánosságot valóságnak kellett tekinteni, mert más indokolással nem bírnak azon tény számára, hogy az általános állítható többekről. Itt tehát metaphysikai okok folytak be a logika indokolásaira.

Ennek első következménye az volt, hogy a világot csupa abstract schemenekkel benépesítették. A tulajdonságoknak ugyanis az a saját-sága, hogy igen sok tárgyról állíthatók. Elnevezték őket abstract fogalmaknak¹⁾ s tettek különbséget elvont (abstract) és összélt (concret) fogalmak között. Eltekintve attól, hogy már ezen megkülönböztetés is a fogalom természetének teljes félreismeréséről tanuskodik, a mennyiben minden fogalom synthetikus alakzat, a logika magával ellenmondásba került, mikor ezen tant felállította. A tulajdonságot ugyanis, melyet önállóan nem ismerhetett el, kénytelen volt ennél is többé, t. i. magánvalóvá tenni, hogy az *S* és *P* indokolását megadhassa. A „színes“ tehát nemcsak, hogy fogalomnak állítatott, hanem a „színes“ nagy kiterjedésű valósággá lett, melybe

1) V. ö. nálunk Lindner-Klamarik Logika §. 8.

minden tárgy tartozott. S akkor megnyugodtak azon szabálynál: „ha valamely fogalom egy másik fogalom terjedékében fekszik, akkor az utóbbi fogalom az előbbinek tartalmában fekszik“ (Lindner-Klamarik §. 16.¹⁾) A fogalom fekszik egy másiknak a terjedelmében! ubinam gentium sumus? Egyik schemen terjeszkedik a másik schemennek nemlétező terjedelmébe! Hogy a logika e mellett egészen elfelejtette a fogalomról adott meghatározást (Lindner §. 7.), azt nem is tekintem oly nagy hibának; mert szerinte a fogalom a tárgy megfelelője, azaz belső kép, s mégis az állítatik róla, hogy ezen fogalomban van egy másik, egy valóságban a másik — a mi ellenmondás.

Annál inkább kell sajnálni egy másik ballépést, a melyre a formai logika ennek folytán el hagyta magát ragadni. Miután ugyanis a legkülönbözőbb dolgokat fogalmaknak hirdette, a nélkül, hogy ezen fogalmak belső szerkezetében újjmutatást keresett volna azok különbözésének megállapítására, nyilván való, hogy a logikának minden fogalom tartalma háttérbe szorúlt (azaz a tulajdonképeni logikum!) és előtérbe lépett egy egészen idegenszerű gondolat, a terjedelem vagyis a kör.

13. Ezen gondolat behozása a formai logikába a legsajnosabb következményű ellenmondás, mely e tanfejemény mennyiségi elvéből folyik ugyan, de az egészset megzavarja. A fogalom terjedelme vagy köre alatt ugyanis azon tárgyak összességét kell érteni, melyekre e fogalom vonatkozik. Ezt nevezem idegenszerű ellemnek a logikában; mert a logikának ezen körhöz semmi köze. Ha azt mondom: „állat“, akkor gondolataimban nem az állatok végtelen sora tűnik fel (a mi egészen felesleges és lehetetlen is), hanem logikailag csak azon jegyek jönnek tekintetbe, melyek az állat fogalmát alkotják, tehát: szervesége, szabad mozgása s bizonyos fokú szellemi tevékenysége. A fogalomnak annál fogva nincsen köre vagy terjedelme, hanem csak jelentése vagy mint John Stuart Mill mondja: némely nevek együtt jeleznek (connotant) bizonyos tárgyakat, pl. „az ember“ jelzi Pétert, Máriát, Jánost stb. De magában „az emberben“ nincsen szó mindezekről; benne csak az emberi lény tulajdon-ságai foglaltatnak.

¹⁾ E könyvet azért idézem a sok közül, mert legvilágosabban fejtegeti a logikai tanokat, s talán legjobban van elterjedve. Citatumot erre nézve különben bárhol találtam volna.

Ezen alogikus gondolatnak túlsúlyra vergődése okozta azt, hogy a fogalmakat, mellőzve igazán logikai jelentésüket, pusztán ezen quantitativ alakra vizsgálták s a szerint osztályozták. Ennél azonban két ferdeségbe jutott a logika: egyrészt a fogalmakat alkotó tényezők között lényeges és esetékes jegyeket különböztetett meg, — másrészt a körök alapján felé- és alárendelt fogalmakról beszéltek. Hogy mindkettő az igazi logikum rovására történik, azt kimutatni nem nehéz; nem egyéb ez, mint a kör fogalmának becsusztatása a tartalom helyébe, vagy a mennyiségnek substitutiója a logikum helyébe.

14. A jegyek megkülönböztetése lényegesekre és esetékesre ismeretelméletileg igazolható, de a formai logika keretébe sehogy sem illik s ott nem is tudnak mit kezdeni vele. A formai logika szerint ugyanis a fogalom a tárgy lényegének felel meg (Lindner-Klamarik §. 6.) s annál fogva abban esetékes jegy számára nem is volna hely. A fogalom jegyei között azonban ismeretelméletileg mégis van különbség, csak hogy a formai logika ezt nem bírja megtalálni s fogalmazni. Azért határvonása a lényeges és esetékes jegyek között, egyrészt negatív, másrészt ingadozó és labilis. A meddig ugyanis a logika abban fogja keresni valamely jegy lényegességét, hogy azt minden tárgyban gondolni kell, — addig pusztán vak esetre van bízva e lényegesség eltalálása. Azt pedig, hogy miért kell némely jegyet minden megfelelő tárgyban gondolni, a formai logika soha sem fogja megmondhatni, mert ezt mennyiségi megfigyelésekkel megindokolni nem lehet.

Másfelől a logika, miután a fogalmak tartalmával nem bírt, azok körében akarta hatalmát kimutatni. Azt találta, hogy egyik fogalomnak köre nagyobb, mint a másé. (l. §. 12.) s ezen köri tágaságot a kimondás (*αληγορια*) lehetőségéből merítette. Így jutott arra, hogy pl. az „ember“ köre kisebb, mint az „eszes“ köre, mert emez amarról állítható. Hogy azonban ezen mennyiségi viszony milyen határozatlan, a mennyiség praecis jellemével mennyire ellenkező, azt már fentebb érintettem. Itt csak arra akarok figyelmeztetni, hogy ezen felé- és alárendelkezés pusztá kép, — mert sem a macska nincs az emlős körében, sem az emlős körének egy része a macskában, — ezeknek mindegyike önálló logikai alakzat, mely csak synthetice összerülhet egymással, de tartalmilag egymást nem foglalja be.

Foglaljuk össze az eddigieket. Azon tényt, hogy egy gondolat egy másikról állítható, Aristoteles metaphysikai befoglaltsággal magya-

rázta. Ennek folytán a fogalmak valóságokká lettek átalakítva, holott csak szellemi képek. E valóságokon csak a terjedelmet nézték s behozták a fogalomba az azt eredetileg nem is érintő kör fogalmát. Ezen kör terjedelmét nem bírták mással, mint a durva ténynyel igazolni s elmellőzve a fogalom logikumának, a jelentésnek fejtegetését, annak melléktekintetére, a terjedelemre építették a fogalmakról szóló tanrészletet. A fogalomtan tehát helytelen metaphysika áldozata lett s ezen szomorú helyzetéből csak úgy szabadítható ki, ha ama metaphysikai alapgondolattól elszakítjuk vagyis a mennyiségi szempontot elhagyjuk.

15. A fogalomtannak ezen metaphysikai kiforgatása káros hatással kell hogy legyen a többi logikai tanokra. Az első sorban észlelhető az ítéleteknél.

Az ítélet három alkotó része közül az alanyt állandónak, az állítmányt pedig változónak tekintjük, a kapocs pedig nem logikai, hanem általános öntudati járulék. Nem akarjuk a formai logikát azon kérdéssel zavarba hozni: miért kell állandónak felfognunk az alanyt, változónak az állítmányt, — mert erre eddigi alakjában felelni nem tud. Csak az alany és állítmány közti viszonyra vessük egy pillantást.

A formai logika azért mondja állíthatónak a P -t az S -ől, mint-hogy az S a P -ben befoglaltatik. Ennek első következménye az, hogy az ítéletben mindig két önálló valóság hasonlíttatik össze, nem pedig, mint a legtöbb esetben kellene, egy valóság és annak valamely tulajdonsága. Ha tehát azt mondom: „Pál ember“, akkor a Pálnak nevezett valóságot az „embernek“ nevezett valósággal hasonlítjuk össze. Az összehasonlításból kiderül, hogy az „ember“ egy önálló létező, melynek csak töredéke a Pál. A formai logika számára azért csak alárendelési ítélet létezik, az Aristotelesnél félenken jelentkezett inharentia ítéletek el vannak feledve.

Minthogy azonban a P valósággá lett, melynek az S csak töredéke, azért a P soha nem gondolható egész terjedelmében, hanem csak az S kör határain belül. Vagyis iskolásan: „az állítmány terjedéke az alany terjedéke szerint irányúl“ (Lindner-Klamarik §. 25.). Ha tehát azt mondom: „Pál ember“, — akkor Pál csak az ember körének egy része, „Pál“-nál azért nem szabad az egész „embert“ gondolni, hanem csak azon részét az „embernek“ (annak a mysteriosus embernek¹), a melyet Pálnak nevezünk. S azért a formai logika,

melynek tana szerint a „ P terjedéke az S terjedéke szerint irányúl“, mégis oda teszi ugyanazon lélekzetvételre ezen képletet, hogy $S < P$, azaz S kisebb mint P (Lindner-Klamarik §. 25.). Pedig itt egyik ellenmondásból a másikra vettünk; incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdin. Mert

1. ha S -nél csak a P egy részét gondolom, akkor az ítélet helyes kifejezése $S = P$, nem pedig $S < P$. Ezt a következményt megvonták már Hamilton és utódai.

2. Ha azonban P -nek csak egy részét gondoltam, akkor nem gondoltam az igazi P -t, hanem más valamit; mert Pál valóságos ember, nem pedig annak egy része. Erre a következményre nem jött rá sem Hamilton, sem utódai, legkevésbé a mi magyar logikusaink.

Mindkét esetben azonban az ítélet helytelenül van felfogva. Ha azt mondom, hogy $S = P$ s így a P -t csak az S terjedelmében gondoltam, akkor nem tágabb a P , mint az S . Ha pedig a P tágabb akkor helytelenül kívánják tőlem, hogy azt nem egészen, hanem csak részben gondoljam. A P -t vagy egészen gondolom, vagy nem gondolom; az „embert“ vagy „embernek“ gondoltam vagy mást gondoltam. Ha pedig a f. logika azzal kívánna megszabadulni e nehézségektől, hogy itt nem a P tartalmát, hanem terjedelmét kell érteni. — akkor azt kell neki mondani, hogy nem érti saját kívánságát. Egyrészt a fogalomnak körét nem is gondoljuk soha, azt csak jelezzük; másrészt, ha $S = P$, azaz „Pál ember“ ekként magyarázandó, akkor csak annyi értelme van neki: hogy „Pál = Pál“, a mi üres tautologia s nem érdemli meg azt a fáradságot, hogy gondoljuk.

Ha tehát a P quantificatióját következetesen akarjuk érvényesíteni, s ezt, a meddig a fogalmak körviszonyait logikumnak tekintjük, mindig kell tenni, — akkor a P -t vagy teljesen és mégis csak részben kell gondolnunk (tartalmában), a mi lélektenilag lehetetlen, — vagy pedig az S és P terjedelmileg egyenlőnek vétetik s akkor pusztán tautológiákban pereg le gondolkodásunk, a mi logikailag teljesen értéktelen.

16. Ezen zavaros conceptiónak hatását a többi ítéletalakokra legyen szabad két fontos példán feltüntetnem, a meghatározáson (definitio) és a megosztáson (divisio). Ezen alakokon meglátjuk azt is, hogy a körökkel való jelképezésnek milyen értéket lehet voltaképen tulajdonítani.

A meghatározásban az S -vel szemben állítjuk a nemet, melyhez tartozik és a faji jelzöt (*διαφορα ειδοποιος*), mely más fajktól megkülönbözteti. A methaphisikai álláspont szerint e kettő tágabb körű valóság, mint az S ; de a viszony *γενοσ διαφορα* között mennyiségileg határozatlan marad. Az „ember“ szokott meghatározása az, hogy: „eszes állat“ Milyen viszonyval van dolgunk ezen itéletnél? Mint-hogy a formai logika szerint a meghatározás próbaköve a *conversio simplex*, azért a viszony ez: „ember = eszes állat“. Ámde az „eszes“ épp úgy tágabb körű valóság az embernél, mint az „állat“. A képlet tehát nem az, hogy: „ember = eszes állat“, hanem „ember < eszes állat“. A *definitio annalfogva* nem lehet egyértékű itéletben kifejezve.

Ha mégis ezt kívánjuk tőle, akkor az „eszes állat“ körét az „ember“ körére kell megszorítani, — a mi teljesen értelmetlen lélektanilag. Én csak vagy teljességében gondolhatom az „eszest“ is, az „állatot“ is — vagy pedig nem gondoltam. Ha pedig így gondolom, akkor sokkal nagyobb a kör, melyet gondoltam, mint a mekkora az S . Kitészik ebből, hogy a definíciónál nem is a terjedelemtől van szó, hanem a tartalomról és hogy ezt nem lehet mennyiségileg felfogni; de visszafelé, mivel a definíció egy itélet, azt kell következtetni, hogy az itéletekben általában nem lehet szó mennyiségi, hanem mindig csak tartalmi vagy jelentési viszonyokról.

A megosztásnál viszont azt mondják, hogy az S az egész, a P annak részei, pl. a növények vagy kryptogamák vagy phanogamák. A logikai alapgondolat azonban itt is egészen más, mint a melyet a megosztásnál állítanak. A formai logika itt ugyanis egy nagyobb valóság körét akarja egy kisebb köreire fölbontani; holott voltaképen itt egy fogalomnak jelentése („növény“) korlátoltabb jelentésű fogalmakká változik át. Éppen azért a megosztás nem az alanyból fejti ki a fajait, hanem az alanyt determinatio útján elválatja fajaira, vagyis a connotationak egészen logikán kívül eső terjedéket kutatja.

Vannak azonban esetek, ahol a formai logika elve teljesen ellenmondó eredményekre viszi a gondolkodást. Tegyük fel pl. ezen megosztást: „az ember vagy lát vagy vak“. Formailag ezen megosztás ellen kifogás nem lehet, bár lényegesnek állítani senki sem fogja. Mi itt a formai logika alapján a következetes felfogás? Az, hogy az

„ember“ kisebb a „látó“ és a „vak“ köreinél. Azaz: az embernek kellene egyenlőnek lenni a látó + vak köreivel; mindenki látja azonban, hogy az ember köre sokkal kisebb egyenként a látó és vak körénél. A formai logika azt kívánja: (ember = látó + vak) a saját mennyiségi alapelve pedig kívánja, hogy: az ember $< \begin{matrix} \text{látó} \\ \text{vak} \end{matrix}$.

Ebből következik 1., hogy a megosztás nem fejt ki az egészet, hanem substitvál helyette, azaz bevisz az egészbe új fogalmakat; 2., hogy a megosztás, mihelyest körökre építjük, a formai logikának mennyiségi alapgondolatából egyáltalában nem érthető meg, sőt azt el sem tűri.

A meghatározás és megosztás tanai annál fogva mindenkinek világossá teszik azt, hogy a formai logika mennyiségi alapgondolata nem képezheti azon alapot, melyre ellenmondás nélkül bármilyen tant (az itéletekről) építeni lehetne, mert a meghatározásnál nem az S -nek alárendelése a P alá a határozó, hanem az S szintetikus egységének fölbontása alkotó tényezőire; a megosztásnál pedig nem az S körét bontjuk fel, hanem az S jelentését új alkotó tényezők hozzáadása által határoljuk és így kidomborítjuk. Ezen műveletnek egyike sem bírja a mennyiségi felfogást megindokolni.

Hogy a körök evidentiája, melybe Lange oly erős hittel bízódik, mivé törpül össze, azt mindjárt meglátjuk. A próbakísérlet azt mutatja, hogy 1. a definitiót körökkel adáquate nem is lehet kifejezni, — a körök evidentiája tehát nem általános; 2. hogy a definitió és divisio körviszonyai ugyanazok, — a mi a körök használatának abszolút helytelenségét bizonyítja. Ha ugyanis azt mondom, hogy: „az ember eszes állat“, akkor ennek körviszonya az volna: S^{PP} körben; ámde az eszes és az állat tágabb körű, tehát az Eszes és az Állat egymást átszelő körének közös szejletében létezik az Ember köre, ez az igazi körviszony. De ha a definitió próbaköve az egyszerű megfordítás, akkor ez utóbbi képlet a definitió jellemének mond ellen.

Ha meg azt mondom: „az ember vagy lát, vagy vak“, akkor annak körei ezek: az Ember köre két részre osztva, melynek egyikében a Lát, másikában a Vak foglaltatik. Ámde itt nem mondhatni többé, hogy az ember = látó, mert ez annak csak egy része. — pedig az állítmány tágabb körű, mint az alany. Mondjuk tehát így, hogy: a Lát s Vak egymást átszelő körének közös szejletében foglaltatik az ember köre, azaz: az ember a látónak és a vaknak a körébe esik.

Ez azonban ugyanaz a körviszony, mint fent láttuk a definiciónál és hozzá ki sem fejezi a megosztás sajátosságát.)*)

Ebből láthatni, hogy a logikai évidentia annyira távol áll a körökkel való függéstől, hogy azok nem is képesek a specifice logikait jelezni, nemhogy az tőlük függhetne. Milyen értéke van tehát a logikai kézi könyvekben ezen abrakadabrának, azt a szíves olvasóra bízom; hogy azonban félrevezető erejük tagadhatatlan, azt mindnyájan tapasztaljuk, a kik formai logikát valaha tanítottunk s tanításunk eredményei felett elméledtünk.

17. Kiszabott terem nem engedi, hogy a zárlat (*συλλογισμος*) tanában rejülő ellenmondásokat csak oly bőven is fejtssem ki, mint az itélettanban észlelhetőket. Fejtegetésem viszonylagos teljessége azonban kötelességemmé teszi, hogy ezen tanrészletnek legalább főmozzanatait megvilágítsam.

A zárlat első kifejezése Aristotelesnél a grammatikára vall, mint az itéleté. *Analyt. pr. I. 4.* azt mondja: „ha az *A* az egész *B*-ről és a *B* az egész *Γ*-ről állítatik, akkor az *A* a *Γ*-ről is állítatik.¹⁾ Eltekintve a grammatikai szemponttól, a zárlat természetét nem lehet helyesebben és szebben fogalmazni, mint ezen éles eszű görög tette. A *B* csakugyan átveszi a gondolkodást *A*-ról *Γ*-ra s ezáltal képesít minket az *A* és *Γ* összefűzésére.

Legyen ezen 3 fogalom adva: arany, fém, nyújtható, — akkor a gondolkodás így halad. A nyújthatóság (*A*) szükséges a fém fogalmához (*B*), a fém fogalma az arany fogalmához (*Γ*); — azért az *A* szükséges *Γ*-hoz, azaz a nyújthatóság az aranyról is állítható. Mert

A alkotó része *B*-nek,

B alkotó része *Γ*-nak,

tehát

A alkotó része *Γ*-nak.

A zárlatnak igazi alakja ez, a mit mi tettünk ide; türhető grammatikai kifejezése Aristotelesé; teljesen eltévesztett fogalmazása az epigonoké, ámbár az aristotelesi alapon áll ez is. Mert Aristoteles, kinek tanában már láttuk a mennyiségi szempontot (1. 5. §.). Anal.

*) Sajnálattunkra nyomdai akadályok miatt e körviszonyokat szemléleti úton körökkel feltüntetnünk nem lehetett.

A szerk.

¹⁾ *Analyt. pr. I. 4. ει γαρ το Α κατα παντος του Β, και το Β κατα παντος του Γ, αναγκη το Α κατα παντος του Γ κατα η γορευσει θαι* (a grammatikai állítás).

pr. I. 1. azt mondja: „az, hogy egyik a másikban egészen van és az, hogy egyik a másíkról mint egészről állítatik — egy és ugyanaz“. Az utódok az elsőhöz ragaszkodtak, mint a mi az utóbbinak indoka s összes tételeiknek bizonyítása a körök ezen viszonyán alapul s egyedül abból érthető.¹⁾

A ki a magyar logikákat (pl. Riedl-Zimmermann vagy Lindner-Klamarik könyvét) megtekinti, az látni fogja, milyen fontos szerepök jutott itt ezen köröknek. E mellett azonban még egy másik külsőség is van befolyással a zárlatok szerkezetére, a középfogalom helye az összekapcsolt ítéletekben (*δεσις*, mint Aristoteles mondja). A zárlatlan ennél fogva a mennyiségi szempontra és a *δεσις* matematikai gondolatára, mely a permutációkat áthatja, épült, — vagyis tökéletesen eltekint a fogalmak immanens logikájától s azoktól idegen szempontokat követ az egész syllogistikán végig.

Ennek következménye nemcsak az volt, hogy külső gépiesség állott elő a kezelésben, hanem az is, hogy a zárlatok összes körét a tan fel nem karolhatta s hogy tételei mind csak ezen alárendelő (subsumtiv) zárlatra illenek, ott is számos kivétel engedtetvén meg. A kezelés gépiességét a 64 *τροπος*-ban mindenki ismeri, tüntessük fel a többi kifogások értelmét.

A f. logika csak olyan zárlatot ismer, melyben a fogalmak mint kisebb-nagyobb körű valóságok vannak elhelyezve; ellenben oly zárlatot, melyben a cselekvések sora okilag összefügg, úgy hogy az okról az okozatra biztosan lehet következtetni, — nem ismer. Pedig ez azon általános forma, melyben egyfelől a történelmi események, másfelől a természeti történés egyes esetei egymással összefüggnek. Ezen zárlati formát el kellett hagyni, mert azt körviszonyokkal ábrázolni nem lehet; pedig eltagadhatatlan következtetési forma ez is.

A felállított szabályokra nézve pedig következő megjegyzéseket kell tennünk:

¹⁾ *Arist. Analyt. pr. I. 1. το δε εν ολω ειναι ετερον ετερω και κατα παντος κατηγορεισθαι θατερον-θατερον-ταυτον εστιν.* — Ehhez Trendelenburg helyesen csatolja eme megjegyzését (*Elem. log. Arist. p. 87*): „Itaque εν ολω ειναι τω μεσω nihil aliud significat, quam tanquam partem universo generi esse subiectum („im Umfange liegen, unter dem Begriff stehen“), Ita praepositionem non notam, quae insit, sed speciem, quae generi subsit, indicare ex loco intelligas. *Cat. c. 5. οιον ο τις ανθρωπος εν ειδει μεν υπαρχει τω ανθρωπω*“.

1. Ha a zárlatban az M helyzete dönt, akkor ugyanazon $\exists$ fogalmat mind a 4 figurán keresztül, nem nyerhetnénk egyforma zártételt. Azt pedig nyerjük; — miért is nem az M helyzete határoz a zártétel megalkotásában, hanem a fogalmak tartalma.

2. Ha az M helyzete döntene, akkor egyforma eredményyel mind a 4 formán keresztül lehetne vezetni ugyanazon fogalmakat. Pedig a fogalmakat jól megválasztva, azt találjuk, hogy azt nem lehet mindenkor elérni.

3. Ha az M helyzete s a fogalmak körviszonyai döntenének, akkor nem lehetne semmi eltérést engedni az egyes figurákban. Tehát a 2 dik figurában nem nyerhetnénk állító zártételt, a 3-dikban nem egytetemest, a 4-dikben nem A természetűt. Továbbá egy figurában sem adnának pusztán tagadó vagy részleges előzmények zártételt és kivétel nélkül (jól kell megjegyezni) állana azon tétel: conclusio sequitur partem debiliorem. Mindezeknek az ellentéte igaz, ha csak a fogalmakat kellően megválasztjuk.

Egy „láthatatlan“ kéz, mert a f. logika nem látja, bele markol mindenütt s oda állít a logikának oly fogalmakat, melyek szabályait kigunyolják; — s ezen láthatatlan kéz a fogalmak tartalma, mely erősebb mint a logika külső formalismusa. Mert az előbbeni szabályok alól mindenütt kivétel észlelhető.

A zárlatok megszerkesztésénél annál fogva nem elegendő a $\delta\epsilon\iota\varsigma$, sem a fogalmaknak mennyiségi tekintetbe vétele, — azoknak szerkezete pusztán a bennök tényezőkként fellépő lelki funkcióktól függ.

18. Lehetetlen, hogy egy tanfejlémény, mely annyira idegenszerű alapra helyezkedett, a beléje tartozó alakzatok rendszeres osztályozását példásan s végérvényesen bírni végezni. Hiányos kell hogy legyen az alakzatok száma, helytelen azon osztási alap, melyről a berendezés eszközöltetik. A f. logika minden tekintetben igazolja ezen állítástomat. Nem kellene e célból mást tennem, mint egyszerűen hivatkozni azon tényre, hogy a hány logikai könyv, annyiféle az ítéleteknek megosztása, annyiféle a zárlatoknak megkísérlett új szerkesztése. Célszerűnek találom mégis, nehány részletet felhozni állításom igazolására.

A fogalmak elosztásánál abstract, és concret fogalmakra már 12 §. alatt figyelmeztettem arra, hogy a fogalom, mint synthetikus képződmény, soha nem lehet sem abstract, sem egyszerű. Ilyen lelki

tényezőknél csak visszaélés történik a szóval, ha fogalmaknak keresz-
teljük. Épen oly téves azok jegyeinek felosztása lényeges és esetékes
jegyekre; valamint ki nem állja a bírálatot a fogalmak terjedelmi sub-
ordinálása. Mindezek azonban mégis tényleges viszonyokat fejeznek
ki a fogalmak körében s azért, ha a f. logika maga álláspontjáról
azok megfejtésére nem képes, más álláspont keresendő, mely annak
jobban tesz eleget.

Hogy az itélettan milyen dísztelen zavarban leledzik, azt az
egyes könyveknek ide vágó szakaszaiból láthatni. Többnyire a Kant-
féle táblázatot követik (legalább a mi iskolai könyveink) s a legeso-
dálatosabb inconsequentíákba esnek. Hogy a Kant-féle 4 csoport közül
melyik fő? arra nem is gondolnak, hogy mégis valamennyi csak egy-
nek különböző kifejezései, azt el sem hiszik. Azért a feltételes és
szétválasztó itéletek (melyekben voltaképen az itélés fel van függesztve)
épen olyan természetűeknek vétetnek, mint a kategorikus itélet, a
melylyel egy kategoria alá (relatio) találjuk ezeket is fogva. Az Aris-
totelesnél félénken jelentkező befüggési (inhaerentia) itéletek helyébe
a subsumtio itéletei léptek s olyan itéleteket, melyekben a *P* egy
cselekvés (azaz ige), egész helytelenül ilyen subsumáló alakra akar-
nak visszavezetni. A helyett tehát, hogy az itélet természetéből annak
két alapfaját levezetnék s azután ezeknek alkalmi elváltozásait vizs-
gálnák, — egyenrangúaknak veszik az egyes alakokat s aztán meg-
történik azon sajátságos hiba, hogy az egyik helyen a feltételes itélet
egyszerűnek vétetik, másikon ugyanaz az összetett itéletek közé szá-
míttatik. Hogy az ilyen alapon nyugvó tárgyalás az itéletek között
milyen viszonyokat tud találni, azt az Aristotelesi négyszegnek egé-
szen indokolás nélküli viszonyai mutatják, valamint a megfordítás
tana, mely az iteletről adott fogalmazást elfelejtve, 3 itéletre tud fel-
világosítást adni, a 4-diknél (*O*-faj) azonban tehetetlenségét nyíltan
bevallja.

A zárlat, mely 3 itéletből áll, ennek folytán nem bír megsza-
badulni az itéleteknél elkövetett hibáktól. Nemesak mellőzi a zárolás
egyik főfaját, hanem saját alapelve (a subsumtio) ellen véve elismer
a kategorikussal egyrangú zárlatokat a hypothetikus és disiunctiv zárlat-
okban, mikor, az előbbieknél az alap nem a subsumtio, hanem az
oki függés, mind kettőnél pedig a zártétel a következtetés felfüggesz-
tését tünteti fel.

Ezen részletekig kimutatható hiányok, mind találhatóak a formai logika mai szerkezetében. Minthogy pedig ennek alap gondolata a fogalmak mennyiségi hypostasisa, azért a logika ezen hiányokat mindaddig nem lesz képes gyökeresen megjavítani, míg új alapokra nem helyezkedik. Melyek azok, arról röviden akarok még megemlékezni.

II.

A logikának, hogy rendszer és tudomány legyen, szüksége van ismeretelméleti biztos alapra, mely tanainak végleges megindokolását eszközölné. Az eddigi formai logikák kivált két ilyen ismeretelméleti alapra támaszkodtak; az egyik irány a realistikus, a másik a pusztán subiectivistikus elméletre épült.

19. A logika Aristoteles óta ismereti realismusnak hódolt; a fogalmak valóságokat jelentettek, Platon és Aristoteles szerint valóságok voltak, sőt Hegel szerint az egyedüli valóságok. Ezen álláspontot fogalmi fétichismusnak tartom s saját belső ellenmondásai miatt elhagyandónak vélem. A logikában pedig igen mélyre ható tévedésnek az okozója; mert a logika, mely ezen álláspontra helyezkedik, azon alap gondolatból indul ki: a logikai törvények azért igazak, mert a valóságnak megfelelői. Vagyis a logikai törvények igazságát a valósággal akarják megindokolni. Eppen azért a fogalmakat kisebb-nagyobb terjedelmű valóságokká változtatja, az ítéletben folytonosan vonatkozást keres a valóságra, s a syllogismust, ámbár kissé nehezen akart bele illeni a valóság életébe, Hegel és iskolája mégis belemagyarázták. Ezen logika annál fogva mindig idegenszerű indoklásra szorul s egy közös elvből levezethető nem volt, az pedig, a melyikből indult volt, alkalmatlan s a gondolatoktól idegen volt. Indokolását ugyanis a jelentett külső tárgyak adták meg, a melyeknek sokasága minőségi egyezést nem engedett, épen azért a logika azoknak közös mennyiségi viszonyait kénytelen volt a tartalom helyett szerepeltetni. Ez által azon ferde helyzetbe jutott a logika, hogy a való tárgyak való viszonyait akarta kifejteni s mégis folyton abstrahált a coneret valóság specifikus tulajdonságaitól, mert csak a mennyiségi viszonyokat figyelte meg.

Egy oly tudomány azonban, mely a coneret valóságra épül s azzal akarja maga igazságát bebizonyítani, zárt rendszerré soha nem válhatik. Végső indokolását minden tudomány csak egy apriorikus

kategoriából nyerheti; mert az aposteriori, inductiv úton, szerzett adatoknak soha nem lehet azon kötelező kényszerűségük, mely valamely demonstrativ tudománynak megadja exact voltát. A realistikus irányban indult logikának ezen szaggatottsága, mely a valóságnak elvált (discret) természetéből folyik s hiányosságban nyilatkozik, arra ösztönzött tehát, hogy annak törvényeit a valóságtól függetlenül megállapítsák.

20. Ez a subiectivistikus, de mégis inductiv logika, a mint azt Hamilton felfogta, bár ezen ismereti természetét észre nem vette. Neki a logika nem a valóság tartalmának ismerete, hanem a formáé. „A logika a dolgokat nem nézi úgy, a mint valóban és magukban vannak (ezt Hegel teszi), hanem csak az általános formákat, melyekben a szellem azokat felfogja.“ S ugyanazt tanítja Baynes: „a logika a formát nézi, nem a tartalmat.“

A formának ezen elszakítása a tartalomtól nagyon gyanus válalkozás; mert hiszen nem létezik forma, mely valaminek a formája ne lenne s épen azért az igazi helyes forma csak ott van, ahol valami tartalommal van dolgunk. A tartalom adja meg magának a formát is s azért gyanakvó szemmel kell nézni egy ily tisztán formai logikát. Ezen formát azonban a gondolkodás cselekvő stádiumában vagy eredményében lehet észlelni. Hamilton szerint „a logika nem nézi a gondolkodást, mint tevékenységet, hanem mint a gondolkodás eredményét; nem tárgyalja a fogalmaknak, ítéleteknek és zárlatoknak készítését, hanem fogalmakat, ítéleteket és zárlatokat.“¹⁾

Mi azonban ne engedjük magunkat megzavarni ilyen abstract distinctiók által. Ha már a formának elszakítását a tartalomtól gyanusnak ismertük fel, a gondolkodásnak ezen elválasztását cselekvésre s eredményre még gyanusabbnak találjuk, mert hiszen a fogalmak, ítéletek s a többiek nem caput mortuumok, melyek a gondolkodás nélkül lehetnének, azaz akkor is, ha a gondolkodás mint cselekvés azokból kivonult; ezek csak addig léteznek, a meddig a gondolkodás tevékenysége tart. Azért azokat a gondolkodástól eltekintve vizsgálni lehetetlen.

A helyes gondolat az volt, hogy a logikai törvényeket a külső valóságtól függetlenül állítsuk össze. De ezen Hamilton-féle úton

¹⁾ Liard L. Die neuere englische Logik. 41. l.

valóban új és kielégítő alakot nyerünk-e? Azt hiszem, módszer és úgy jellem tekintetében a dolog ott áll, a hol volt. A realistikus irány a külső valóságból veszi a törvényeket. Hamilton a belső valóságból; ez az egész különbségük. Amaz a való tárgyakat figyeli meg, emez a megfelelőjüket belsőkben. De valamint amaz inductive állítja össze az adatokat, úgy ez is csak belső inductió alapján csoportosítja a fogalmakon, itéleteken s egyebeken észlelt sajátságokat. Módszerük annál fogva ugyanaz s az eredményben sem nagy a különbség, mert hiszen a realismus ismereti öncsalódás. Egyik sem bírja megmagyarázni, miért kötelezők ezen szabályok? honnan az igazsága? Mert az apriorikus elem hiányzik mind a kettőben, mely nélkül exactságra egy tudomány sem emelkedhetik. Ezen módszeres egyezés folytán Hamilton a szabályokat az állítmány quantificatiójának elvéből fejtí ki, a realistikus irány pedig a valóságok mennyiségéből. Vagyis: a logika mindkét esetben a mennyiség döntő hatalma alatt áll.

A logika annál fogva mindig megmarad szagztatott jelleménél, a míg az eredményekből (külső vagy belső tárgyk legyének bár) kénytelen inductive tételeit szerezni. Egyöntetűvé s minden részletében szorosán összefüggővé csak az által lesz, hogy az eredményeknek okozóiból veszi kiindulását vagyis magukból a gondolkodás tényezőiből. Mert a meddig ezt nem bírja elérni, minden bölesesége csak a *οτι*-ra szorítkozik, a *διοτι* pedig előtte ismeretlen; pedig már Aristoteles tanította, hogy a valódi tudomány *διοτι*-val kezdődik, a *οτι* csak tudományos anyag, t é n y, melyet meg kell magyarázni. (L. Ember és Világa I. §. 2.). És ezen pontnak lehetőleg világos kifejtése megsejteti az olvasóval azon rendszeres alakot, melyet én szeretnék a régi logika helyébe állítani, melynek részletezése azonban jelen értekezésem keretén túlmenne.

21. Hogy a logika a gondolkodás szabályait tanítja, az általánosan elismert tény. Ezen régi helyes belátásnak gyümölcsözötetése azért volt lehetetlen, mert a logika soha sem fogta fel a gondolkodást úgy, a hogy az valósággal van, hanem mindig abstract egyformaságú cselekvésnek. A meddig a gondolkodást ilyen abstractumnak vesszük, addig abból semmi concret szabályt levezetni nem lehet. A lélektani kutatások azonban mai nap arról győznek meg, hogy az a gondolkodásnak nevezett tevékenység épen nem egyszerű természetű, hanem számos önálló lelki erőnek összehatása. Az értelmi munka maga,

mely a bennünk keletkező képek jelentését fogja fel, ilyen tényezők összeműködéséből áll s azok öntudatos felfogásával ki van merítve. Ezen tényezőket én ismerő functióknak neveztem¹⁾ s azon szellemi berendezést, mely az embert az ismerés munkájára képesíti, ismerő mechanismus alakjában fogtam fel, mert tevékenysége akarattunktól függetlenül, öntudatunktól csak kísérve, de általa nem vezetve folyik le. Ezen ismerő functiók különböző jelentéssel bíró szellemi erők, melyek egyrészt hol egymást megakasztva, hol egymással szövetkezve s vegyülve synthetikus egységeket képeznek, melyeket tárgyi képeknek nevezünk; másrészt pedig az öntudat hatása alatt elkülönödvé az ítéles analtikai műveleteit szolgáltatják. Bármilyen különbözők azonban ezen functiók egymástól, azon egy vonásban valamennyien egyeznek, hogv csak egy értelműek (eindeutig) s anyiban logikailag egyszerűek (*αμερη*, Aristotelesnél).²⁾

Ezen functiókban birjuk annál fogva azon végső ismeretelméleti alapot, melyre a gondolkodás törvényeit fektetnünk kell. Ismeretelméletileg ugyanis ezen functiók nem csak felfogó (perceptiv), hanem alkotó (constructiv) természettel is birnak; ezek valamint a világ felfogását teszik lehetségessé, úgy magát a világképet is szerkesztik, a mint azt „Az ember és világa“ című művem bevezetésében kifejtettem. E functók jelentésének fejtegetése adja a metaphysikát modern alakban; ezek összeműködésének általános törvényei adják a logikát. Ezen összeműködés pedig a functiók természetétől függ s anyiban tartalmilag végérvényesen meg van indokolva; ezen összeműködés viszont létesíti a lelki képeket s anyiban visszafelé azokból analtikailag feltűntethetők ezen tényezők. A logika ez által ismeretelméleti helyes alapra lesz fektetve egyrészt, független lesz a valóság beleszólásától másrészt, — s mig az inductiót az anyag felkutatására ügyesen felhasználja, indokolásában az ismereti functiók természetéből deductive alkotja meg hézag nélküli rendszerét.

E functiók ugyanis a világkép megalkotásánál különböző sze-

¹⁾ Az ember és világa I. 17--21. l.

²⁾ Aristot. Anal. post II. 19. *τα αμερη και τα καθολου*, azaz „az általános = egyszerű“. Ha ezt úgy magyarázzák, hogy „a nemnek ninesenek részei“, mint pl. Trendelenburg, akkor annak nyiltan ellene mondanak a fajok. Aristoteles itt egyszer jó úton járt s metaphysikai tévedésein keresztül átesillámlik a helyesebb belátás világossága.

repet játszanak. Némelyek e képnek alapjait képezve minden részét átfogják, mások csak az alapkép kidomborítására szolgálnak s annyiban annak alapjához nem szükségesek. A kényszerűség és nélkülözhetőség ennél fogva az alapkategória, mely ezen functiók közt különbséget képez; csak a ki ezen belátásra emelkedett, az látja logikailag indokolva az „egyetemes“ és „részleges“ jelzőit, a melyek a logikában voltaképen helylyel nem bírnak. S ha Hamilton tévedésül azt rója fel Kantnak, hogy logikájában a módosulat kategóriáját meghagyta s így metaphysikával vegyítette, — akkor mi épen ebben látjuk a helyes utat s csak azt sajnáljuk, hogy Kant tanában a modalitas egyenrangúnak van állítva a többi kategória-csoporttal s nem nyerte meg azt a helyet, mely őt (metaphysika nélkül is) a logika tanaiban megilleti.

23. Hogy ezen alapon a logika részletes tanai miként rendezkednek, miképen nyernek harmonikus beosztást s végleges indokolást a mai nap oly szomorú ítéletviszonyok és zárlatok, mennyivel magasabb értéket nyernek a rendszeres alakok (definitió, divisió, bizonyítás és módszer), azt e helyen még csak jelezni sincs elég terem. Minthogy azonban az új alapok hasznavehetőségéről régen meggyőződtem s a rájuk rakható épületet részleteiben ismerem, legyen szabad egy kis összehasonlítást tennem a formai logikának eddigi s ezen új alakja között, hogy az utóbbinak előnyeit legalább fővonásokban feltüntessem.

1. Legfőbb előnye ezen új logikai alaknak a rendszeressége. A régi formai logika tanai mindenütt hézagokat mutatnak, melyek onnan erednek, hogy a tartalomtól elvont formai viszonyokat akar összeállítani. Épen azért a fogalomtan tételei csak egyoldalúlag jutnak érvényre az ítélet- és zárlattanban, t. i. mennyiségi oldalukról. Ellenben az új alak kezdettől végig összefüggő, hézag nélküli tanfejlődést képez, melynek legapróbb részletkéjében is érvényesülnek a fogalomtanban adott tételek.

2. Ezen tételeket a formai logika régibb alakjában helytelenül bizonyítja mennyiségi viszonyokból, a nélkül hogy abbéli jogát kimutatná, hogy a fogalmakat mennyiségeknek tekinteni szabad. A f. logika annál fogva elvi indokolással nem bír. Ellenben a mi tanunk ismeretelméleti alapokon nyugszik, s az ismerésnek helyesen felfogott természetével indokolja meg tételeit.

3. A formai logika a tartalmat nem veszi tekintetbe, s azért a valóságtól igen messze álló formalismusba vész; a mi tanunk éppen a tartalomból indul ki tételeiben s azért elvont általánossága mindenkor a valóságra vezet vissza. Amaz a formalistikus gondolkodásnak apólója, mely mechanikai szellemtelen kezelést vonz maga után; emez tartalmassága folytán ilyen mechanikai chablonszerűséget nem enged meg.

4. A formai logika osztályozásai többnyire mesterségesek és hiányosak; ezt tapasztaljuk leginkább az ítélettanban és a zárlattanban. Mert ugyan mikép történhetnék a tárgyaknak helyes, azaz természetszerű beosztása, ha azokat egy idegenszerű kategória alapján csoportosítani kívánjuk? Pedig ezt teszi a formai logika mennyiségi szempontjával. Ellenben nálunk az osztályozások a logikai alakzatokat alkotó tényezők természetéből folynak, ezeknek összekerülése által hozatnak létre a különböző viszonyok, — miért is az osztályozások természetesekek és kimerítőek, idegen osztási elvek által meg nem zavartak.

Ezen rendszeres előnyökön kívül kiválóan képző erejűnek azért tartom ezen új logikai alakot, mivel, chablone által meg nem szorítva folyton a gondolatok tartalma szerint kénytelen a viszonyokat megszerkesztetni, a mi a formai logikának mostani alakja mellett lehetetlen. S ha az eukleidesi geometriát, sokszor esetleges és mesterkéltné bizonyításával, rendszeresen alábbvalónak tekintjük azon tannál, mely a mértani alakok szerkesztéséből meríti a bizonyítás érveit is — úgy a formai logikát, a gondolkodástan ezen eukleidesi rendszerét, mindenestre kevesebbire fogjuk méltatni, mint egy oly tant, mely a logikai viszonyok megszerkesztéséből meríti a tételeinek igazságát kimutató érveket is.

S minthogy ez középiskoláink logikájában régóta érzett hiány, azért idején valónak tartottam, a formai logika hiányaira rámutatni s azon alapot is megjelölni, melyen jobbra juthatnánk el. A jobb belátás talán útát tör magának idővel a hazai iskoláinkban tanított philosophiai propaedeutikákba is.

B u d a p e s t.

Böhm Károly.

ANTONIO ROSMINI

PHILOSOPHIÁJÁNAK TENDENTIÁJA.

Nemcsak nálunk, hanem egyebütt is általánosan tapasztalt tünetmény, hogy az érdeklődés a philosophia iránt, nem áll kellő arányban a tényleges képzettség fokához. A képzetek és műveltek csak kis töredéke tartozik a philosophusok olvasóközönségéhez. Akad ugyan mindenütt a műveltség magasabb vagy alacsonyabb foka szerint több-kevesebb ember, ki a philosophia iránt érdeklődik, de sehol sem elegendő számmal. Ez talán vigasztalásunkra lehetne, ha a philosophia mindenütt kisszámú olvasóközönsége, nem volna mégis mindenütt nagyobb, mint nálunk. Viszonyaink között nem is lehet másként.

A magyar bölesészeti irodalom a többi cultur-népek philosophiai irodalmának színvonalán alul maradt; életét eddig úgyszólván csak a német philosophia gazdagon terített asztaláról hulló morzsákból tengette. Ujabban azonban oly előjelek tűnnek fel, még pedig mindnagyobb számmal, melyek philosophiai irodalmunk inferioritását bizonyító ezen fogyatkozásnak megszűnését helyezik kilátásba. Észrevehető ugyanis különböző irányú és a többi cultur-nemzetek philosophiáját is felölelő tevékenység; sőt törekvés önállóságra. Hála Istennek! akadnak már elolvasásra méltó, magyar philosophiai munkák is, és elolvasásra méltók maradnak, ha egyesek nem is vesznek róluk tudomást.

Ezen folyóirat jótékony hatása sem vonható kétségbe. Fennállása óta a specialis philosophiai erő kifejtésnek van legalább tere, melyen már eddig is sok és különféle jelentkezett, régi új világításban, új régi alapon.

Egynek azonban, és éppen annak, mire okvetlenül van szükségünk, mégis csak híjával vagyunk. Nincs philosophiai olvasóközönségünk.

Bárgyúság vagy vakmerőség lenne egyáltalán megtagadni a művelt magyar társadalomtól akár az érzéket a philosophia iránt, akár

a philosophiai olvasmányhoz szükséges képzettséget. Meg van biz az, habár a közöny jege elég vastag és kelletténél többször hangoztatott azon phrasis, hogy a magyarnak a philosophia nem való és nem is kell. Volt rá eset, hogy a közöny jege elolvadt és ama phrasis dacára mégis mindenki philosophált; persze úgy ahogy. Csak vissza kell gondolni azon hatásra, melyet nálunk Renan „Jézus élete“ idézett elő. Tehát a dolgok jobbrafordultához meg vannak a nélkülözhetetlen előfeltételek, az érzék és a képzettség. Nincs más hátra, mint komolyan hozzálátni a philosophia, a civilisatio ezen legszebb virágának, az acclimatisálásához. Philosophia nélkül egy civilisatioja fokozására törekvő nemzet sem lehet. Ezen folyóirat lapjain volt már alkalmam ennek constatalására. A történelem bizonyossága szerint mindig civilisáltabb azon nemzet, melynek philosophiai irodalma gazdagabb, és civilisálatlan az, ha külső existentiájának szemet kápráztató fénye van is, melynek bölesészeti litteraturája nincsen. Causalis nexus ez.

Philosophia már az, mihelyt az ember, nem érvén be többé a lét pusztá tényálladékával, a létet okszerűségében, majd észszerűségében is meg akarja ismerni. Minél tovább ér ebben valaki és általa a társadalom, annál mélyebb és fenségesebb eszmekörre tesz szert; és minél inkább az, a szerzett eszmekör, annál erősebb lesz visszahatása is úgy az egyedi, mint a társadalmi élet viszonyainak alakulására. De az ezen visszahatás alatt megalakult élet, összeségében épen a civilisatio; mely ennél fogva annál magasabb, minél mélyebb és fenségesebb a szerzett eszmekör és intensivebb ennek visszahatása mind az egyed, mind a társadalom életének nyilvánulására. Egyedi, nemzeti, és emberiségi érdek követeli tehát általánosítását és belterjesebbé tételét azon tevékenységnek, melynek eredménye fenségesebb és mélyebb eszmék megvillanása; mert ezen eszmék szövétnekké válnak, melynek világa előtt oszlik az ismeretlen birodalmának — teremtményekül nekünk is szülőházánk — titokzatos sötétsége. Ezen szövétnek legdrágább kincsünk. Megmérhetetlen ideig e sötétben végzett kimondhatatlan munkába került, míg az ember meggyujthatta és világánál maga körül tekinthetett. Amit reszkető fényénél látott, a sötétből feléje meredő alakok, kezdetben rémülettel töltötték el, majd — a világosság növekedvén — megismerkedett velük, és az ismeret-

tel megjött egyszersmind a bátorsága is, hogy erejét rajtuk és ellenük megpróbálja.

Tág immár az emberi tudás által bevilágított terület, de a munka távrolról sincsen még befejezve. Fölös számmal vannak még ezen területen is sötét partie-k, melyeket a létalakulás vagy gyöngén, vagy egyoldalúan, vagy épen meg nem világított tömbjei képeznek. Mind megannyi labyrinth, de mint most már biztosan tudjuk minotaurusok nélkül.

És ha a philosophiától mindent tagadnánk el ennek az egynek kivételével: hogy megszabadítja az embert a minotaurusoktól való rettegéstől, — már ez az egy is méltóvá tenné a képzetek és műveltek egész figyelmére, föltéve, hogy kívánják annak a tudásnak általános elterjedését, hogy emberáldozatot szedő szörnyeteg csak egy van: a tudatlanság. Fájdalom, vannak még mindig olyanok, kik ezt nem kívánják, sőt ellenzik. De épen ez teszi szükségessé mindazok egyesülését, kik a philosophia mindent felülmúló jelentőségéről fogalommal bírnak és a szó legnemesebb értelmében vett humanismus őszinte barátjai: hogy egyesült erővel védjék meg mind a philosophiát, mind a humanismust a néha nyílt, néha álcázott, de mindig veszedelmes támadások ellen.

Azonban a védelem csak úgy lehet sikeres, ha sokoldalú gondolati kölesönhatás élénk eszmemozgalmat idéz elő; mert csak az élénk eszmemozgásban nyilvánuló sokoldalú kölesönhatásból lobban fel a mélyebb belátás lángja, valamint a szikra acél és koha összeütődéséből.

De miként lenne az annyira szükséges élénk eszmemozgalmat biztosító sokoldalú kölesönhatás előidézhető? Úgy vagyok meggyőződve, hogy bizonyára nem a philosophiai fejtegetés azon módjával, mely úgy a gondolati mélységet, mint annak hiányát a nyelv és irály érthetlenségével takarja; még kevésbé az úgynevezett „ismertetések“-kel, melyekből a fukar kritikus miatt rendszeren a legérdekesebb marad ki, t. i. az ismertetett rendszer vonatkoztatása az életre. Már pedig annak feltüntetése nélkül mennyiben szolgálhatnak vagy nem szolgálhatnak valamely rendszer tanai compassul az élet tengerén, mentő deszkául hajótörés esetében: a legfinomabb kritikai éllel irt ismertetés is meddő marad, ha egyébiránt az ismer-

tetett rendszer következetessége szigorúságával, világnézlete nagyszerűségével, apperçu-i szellemességével imponál is.

Az a nézetem, hogy, ha egyáltalán valami, úgy csak a bölcsészeti principiumok vonatkoztatása az élet jelenségeire érthető nyelven képes a műveltek többségének érdeklődését a philosophia iránt felkelteni.

„Greift in's Leben! wohin ihr greift, da ist's interessant.“

Ezen vonatkoztatásra azonban a rendszeralkotó nagy elmék csak kivételképen érnek rá, minthogy a rendszeralkotás egymaga is teljesen veszi igénybe az alkotó szellem erejét. A principiumok és tanok vonatkoztatása az életre azok feladata, kik önálló alkotáshoz elegendő erővel nem, de valamely systema megértéséhez és megítéléséhez szükséges képességgel igenis birnak, melyet maguknak vagy hajlamaikat követve, vagy foglalkozásuk révén, másoknál inkább szerezhettek meg. Ezek közvetítése sohasem felesleges; mert a philosophiai rendszerek megértése és megítélése, az élet alakulásában nem mindenki által végezhető tanulmányt követel, minek következtében azok, kik ezen tanulmányt nem végezheték, azon előnyöktől esnének el, közvetítés nélkül, melyeket a gondolati tevékenység intenzitásának és színvonalának emelése mindenkor biztosít.

És a közvetítés szerény szerepére vállalkozónak — úgy hiszem — nincs arra szüksége, hogy mind a kilenc múzsa segítse és hogy szelleme oly kimeríthetetlen legyen, mint Amalthea bőségzarva. Az olvasóközönség inkább hálás mint kritikus, föltéve, hogy az olvasás fáradságával csak némi szellemi nyereség jár; és korántsem kívánja a tárgyalás azon tökélyét és közvetlenségét, melyet akár Plato, akár Xenophon symposion-jában esodálnunk kell.

Ámde a hiúság és önszeretet sok bajnak az oka. Van akárhány, ki azt hiszi, hogy ő is rendszeralkotásra hivatott nagy szellem, ha valamely valóban nagy elme gondolatmenetét némileg követni és valahogy megérteni képes. „Ex fumo dare lucem cogitat.“ És a helyett, hogy az ilyenek a közvetítés szerény, de hasznos munkájánál maradnának, világgá bocsátanak rendszereket, melyeknek a pengétlen és nyélnélküli kés értékével bíró tartalma a művelt közönségnek itt kisebb, ott nagyobb, de mindenütt tapasztalható antipathiáját a philosophia irányában souverain megvetésig fokozza.

Azonban lehetséges-e actualis érdekekkel ugyan biró, de köznapi életjelenségekre a philosophia magas elveit és mély tanait vonatkoztatni és ekként a szellemi fejlődés niveau-ját emelni? A kérdés igenlése talán paradoxonnak tűnhetik fel, de nem az. Minden philosophia az élet fejlődésében nyilvánuló, a lét ok- és észszerűségét kutató, tehát a legmagasabb tárgyra irányuló gondolati tevékenység eredménye; mint ilyen kell, hogy egy részt vonatkoztatás következtében emelőleg hasson az élet alakulásaira, másrészt, hogy velük összeköttetésben legyen, még ha oly távol állanak is tőle, hogy az összekötő szálát, hosszúsága, kuszáltsága és finomsága miatt csak a legtürelmesebb és legélesebb elméjű kutató veszi észre.

És annak a tudata, hogy a philosophia a szellemi életfejlődés egyik hathatós eszköze, talán sehol sem volt oly határozott, mint Olaszországban azon bölcész korában, kinek philosophiáját főleg azért választottam igénytelen értekezésem tárgyául, mert bennünket igen közelről érdeklő folyományai vannak.

Rosmini korában Italia illetékes körei a philosophiában nemcsak a szellemi élet regenerálását, hanem a külső existentia tényezőinek szebb jövőt biztosító ujjaalakítását is előkészítő eszközt láttak.

Kora törekvéseinek Rosmini egyik kiváló factora, ki a szent meggyőződés ünnepi komolyságával és a valódi tehetség öntudatával fogott kitűzött életfeladatának megoldásához.

Tévedésektől az ő rendszere sem ment; de meddő sem maradt. Amire törekedett, nem új, de avult sem.

Ha az olasz philosophiai tevékenységet magunkhoz közelebb látnók, Rosmini bölcészetének kritikája talán indokolt lenne. De az olasz bölcészet sokkal távolabb esik a magyar közönségtől — legalább a közönséges vélemény szerint — semhogy merőben felesleges vállalatnak ne tűnjék föl oly olasz philosophus rendszerének kritikája, kinek nevét is alig ismerik Magyarországon. Kritikára tehát még akkor sem vállalkoznám, ha alapos ismerője is volnék az olasz philosophiának általában és Rosmini bölcészetének különösen. De nem vagyok az. Véletlen műve, hogy Rosmini rendszerével megismerkedtem. És nem is a rendszer mint olyan keltette fel figyelmemet és érdeklődésemet, hanem a cél, melynek érdekében teremtője megalkotta. Ennél fogva nem annyira azon kérdéssel akarok foglalkozni, miben áll és mit ér Rosmini rendszere? — ezt nálam hivatottabbak

végezték már*) — mint inkább azzal, mit akar? És ennek tárgyalását azért tartom időszerűnek és actualis érdekűnek, mert oly jelenségeket vélek nálunk észrevenni, melyek megítélésében Rosmini philosophiai nézetei becsülendő kalauzul szolgálhatnak. Azonban tudva azt, hogy az élet fejlődéséből eredményként szükségképen előálló jelenségek abstract kritikai megítélése mindig terméketlen, ha nem is indokolatlan: nem annyira magukra a jelenségekre akarok reflectálni, mint inkább arra, mi lenne a teendő ezen jelenségek felmerülése következtében. És ehhez a jogot, úgy hiszem, senkitől sem lehet megtagadni; tekintet nélkül arra, ért-e joga gyakorlásához vagy nem? Mint minden subjectiv vélemény, úgy az enyim is téves lehet; készséggel ismerem be. Nem approbálása szintén kinek-kinek áll jogában; de nem a kételkedés a fölött, hogy nyilvánításában nem a legjobb akarat vezérelt.

A.

Úgy az individumok, mint a nemzetek életében vannak epochák, melyekben azon belátás hatása alatt, hogy a multban akár az akkori akadályok, akár az akkori inertia következtében mulasztás történt: a tevékenység soha végkép el nem alvó ösztöne fölébred és az elmulasztottak utánpótlására irányuló, fokozott tevékenységben nyilvánul. Az ilyen tevékenység nem mindig éri el célját, de sohasem marad eredmény nélkül. Olaszországban I-ső Napoleon zsarnokuralmának bukása és a nyomába lépő revolutionalis forrongás elnyomatása után jelentkezett, megindítván a napjainkban sem befejezett processust, melynek végkifejlése nem lehet más, mint Italia teljes politikai és culturális regenerálása.

Ezen folyamatban a philosophia képezte a leglényegesebb elemek egyikét mint a szellemi élet nyilvánulásának sublimatuma. De nem volt elkerülhető az sem, hogy ezen, az egész olasz nemzeti életet felforráló mozgalomban ne kerüljenek felszínre oly tendenciák, melyek a szellemi ujjászületést inkább hátráltatták mint előmozdították. Mindazáltal ez semmit sem von le a mozgalmat vezető férfiak érdeméből; mert belátták, hogy nemzeti regeneratio csak úgy lehet-

*) Ki az olasz bölcsészettel közelebbről akar megismerkedni, ne hagyja olvasatlanul Dr. Karl Werner „Die italienische Philosophie des neunzehnten Jahrhunderts“ című munkáját. Első kötete, melyből értekezésemhez a szükséges adatokat vettem, Rosminivel és iskolájával foglalkozik.

séges, ha célja művelődési missio teljesítése. Igaz, hogy ezen belátás hiányának esete mindenütt lenne magyarázható, csak a nagyszerű történelmi multtal bíró Italiában nem.

Felső Olaszország volt az önmagáhozterés helye és a nemzeti öntudat visszanyerését célzó törekvés kiindulási pontja. Itt keletkezett oly irodalmi tevékenység, mely élénken ölelte föl mindazt, miben a nemzeti szellem kifejezést és alakot nyert. A nemzeti geniust megtestesítő nagyságok eszmekörével való érintkezés üdítő hatása alatt, fejleszteni kezdték a nyelvet, hogy formái a nemesített aesthetikai izlésnek megfelelő szellemi tartalom befogadására méltók legyenek. A költői alkotások a historicus népeletben gyökereztek, melynek változatos alakulása az érdekes motivumok egész tárházát szolgáltatta a poeticus conceptionak. Költői és philosophiai conceptio közt közeli rokonság lévén, a poeticus alkotás mellett a philosophiai téren is csakhamar oly törekvések érvényesültek, melyek a specificus nemzeti culturélet restaurálására irányuló mozgalom számára szilárd szellemi alap és támasz létesítését célozták.

Minthogy azonban a multban az olasz cultur-élet összes ideáljai az élettevékeny katolikus hitbéli meggyőződésből fakadtak: a századunk első évtizedeiben a nemzeti cultur-élet restaurálása végett megindított mozgalom entelechiájának is, a katolikus hitbéli meggyőződés keretén belül kellett maradnia. Ezen keretet az újjáalakítási mozgalomból kinőtt philosophia sem lépte át és ennélfogva kifejezése nem lehetett más, mint a katolikus gondolkodás által magát közvetítő idealismus.

De midőn ezen idealismus nemzetpolitikai aspiratiókkal vegyült, a megindult fejlődés oly tényezőt nyert, melynek érvényesülése végre belső conflictust idézett elő a nemzet állampolitikai és vallási öntudata közt. A szakadás pedig az egyházi és politikai Itália között, szükségképen teremtette meg az egyházi és világi philosophia ellentétét is.

Rosminit a keresztyén-katolikus gondolkodás és érzés apologetájává neveltetése, hajlama és hivatása avatta; kinél senki sem volt inkább meggyőződve a kor cultur-élete regenerálásának szükségéről keresztyén szellemben, hogy ebben a társadalom panaceát nyerjen a vallást és erkölcsöt veszélyeztető befolyások és a rendezett társadalmi viszonyok alapjaira támadó törekvések ellen.

A keresztyén gondolkodás és érzés egész lényét hatotta át. Jelleme ethikai tartalma vallásos nézeteiben gyökerezett. A vallásos ethost a katolikus keresztyénség formáiban fogta fel, melynek megdönthetlenségéről gyermekkorától volt meggyőződve. Külső élettevékenysége hű kinyomata belső személyiségének.

Rosmini philosophiai működése két irányban történt; az egyikben az olasz bölcészet önállósítására, a másikban az egyházi vallás-traditio és a modern tudományos öntudatosság közt felmerült ellentét kiegyenlítésére törekedett. A jelzett két irányban kifejtett munkássága úgy viszonylik egymáshoz mint a planirozás az építéshez.

És akárhogy vélekedjék is valaki törekvéseiről, semmiképen nem vitatható el tőle, hogy úgy az egyház, mint a philosophia elismerésére teljesen méltó, tekintve a komolyságot és képességet, melyet kitűzött feladatának megoldásában tanusított. A gondolkodás cultusa nemcsak egyedi és nemzeti, hanem egyszersmind emberiségi érdek is lévén, — az ezen érdek előmozdítását célzó törekvések mindenkor solidaritásban vannak, ha különböző politikai, nyelvi és vallási határok közt nyilvánulnak is. Innen a kötelesség kiváló alkotásokat megbecsülni, és velük foglalkozni, ha optikailag távol is állanak tőlünk.

I.

Ha valamely nemzet szellemi életének önállósítását eszközölni akarja, mindenekelőtt meg kell szabadulnia azon idegen elemek befolyásától, melyek specificus tulajdonságainak érvényesülését akadályozzák és gondolkodásának a nemzeti jelleggel meg nem egyező irányt adnak. Ez annyira szembeöltő igazság, hogy sem felfödözésére sem belátására nem kell valami nagy szellemi erő.

Ahhoz sem férhet kétség, hogy az emancipálást az idegen befolyás alul semmisen mozdítja elő hathatósabban mint egyrészt mind annak mélyebb és öntudatosabb feldolgozása, mi a nemzeti cultur-életben sajátlagos nemzeti jellegképen kifejezést nyert; másrészt mindazon szellemek eszmekörének tüzetes tanulmányozása és megújítása, melyek által a nemzeti genius legtisztábban nyilatkozott.

Ami áll az egészről, áll a részről is.

Midőn tehát Olaszországban a philosophia önállósításán és nemzetivé alakításán fáradoztak, multhatatlanul szükségessé vált, egyfelől azon idegen elemek eltávolítása, melyek a célba vett munkát akadályozták; másfelől ki kellett válogatni azon férfiakat és velük a szellemi kapcsolatot helyreállítani, kiknek eszmeköre a multban leginkább egyezett az olasz nemzeti gondolkodással. Idegen elem pedig fölös számmal volt található az olasz cultur-életben, az európai művelődés solidaritásának számtalan szerteágazó szálainál fogva; és a kincset, melyet a multnak a nemzeti gondolkodást híven kifejező nagy elméinek eszmeköre magában foglalt, a feledés sűrű fátyola takarta, azon emberi gyöngeségnél fogva, hogy a jelen ezer apró érdekei, könnyen feledtetik el velünk legnagyobb jótevőinket is.

Különösen a XVIII-ik századbéli francia és angol bölesészet gyakorolt Italia cultur-életére oly mély hatást, hogy ezen hatás következményeinek kiküszöbölése előtt, az olasz szellemmel congeniális philosophia megalkotására gondolni sem lehetett. Mert míg felső Olaszország művelt köreiben a francia sensismusra támaszkodó bölesészek világnézlete volt irányadó; addig Délitáliában, főleg egy kiváló író közvetítése segítségével, a skót iskola foglalt tért.

Ezen idegen philosophiák meggyökerezése, megszakította az olasz bölesészeti traditio folytonosságát.

Az olasz cultur-élet ekként alakult viszonyai között sehogysen történhetett másként, mint hogy oly férfiú mint Rosmini, ki nemcsak törekvése célját látta tisztán, hanem az elérésében használható eszközök felől sem volt kétségben: polemiára érezte magát indíttatva mindazok ellen, kik az idegen befolyás alatt keletkezett divatos, de az ő meggyőződésével ellentétes elveket és nézeteket propagáltak.

És amint meg tudta tartani mindenkor a tudomány komolyságához illő hangot, ép úgy értett ahhoz, hogyan kell irgalmatlan gúnynyal az ellenfél tételeit tönkre silányítani, mihez még az is járult, hogy már átgondolt és álláspontjához viszonyított dolog kifejtésében nem zavartatta meg magát egykönnyen. Mindez félelmetessé tette kritikáját, célzatait meg előmozdította.

Polemiájának kritikái éle azonban nemcsak az olasz philosophiai téren mutatkozó, szerinte téves és káros irány ellen fordult, hanem tájékozást szerezvén magának a philosophiai gondolkodás Europa ki-

váló cultur-nemzeteinél nyert főalakjairól, hatásukat hazája bölcsészeti fejlődésére egyenesen és közvetlenül világította meg. Ezen hatást nem kárhoztatja feltétlenül; sőt részben üdvösnek is tartja. Kimutatja ugyan mit és mennyit vesztett az olasz philosophia nemzeti jellegéből az utolsó másfél század alatt, idegen tanokhoz meggondolatlan simulása és idegen elemek könnyelmű befogadása által; de egyszersmind beismeri, hogy vannak az idegen philosophiákban oly elemek is, melyeknek átvétele, amennyiben hatásos erjesztő anyagot képeznének, nemcsak nem veszélyes az olasz bölcsészet jellegére nézve, hanem kívánatos.

Rosmini polemiai és kritikai irodalmi tevékenységével, reactiót akart kelteni a corruptiv külföldi befolyás ellen. Ezzel azonban a feladatot csak felében tartotta megoldottnak. Alapos tanulmányai ugyanis arról győzték meg, hogy az olasz philosophiai szellem ujjászületése és önállósítása csak úgy történhetik meg, ha az idegen befolyás legyőzését és kiküszöbölését visszatérítés követi az ősitáliai bölcsészet forrásaihoz. Nem egymaga sürgette az ősi bölcsészeti hagyaték megújítását, nem is legelőször. Előtte más, vele együtt többen jutottak annak belátásához, hogy az olasz philosophiai szellemnek szüksége van a benső érintkezésre a mult nagy geniusaival. De míg a többiek tétováztak, Rosmini meglepő következetességgel jelölte meg a kitzűzött célhoz vezető ösvényt. Ugyanis jogosan tételezhetvén azt fel, hogy az olasz philosophia lényegét és jellemét illetőleg az ő nézete az általános elfogadott Itáliában: a nemzeti philosophiának újból való megalapítását és önállósítását csak úgy tartotta lehetségesnek, ha a bölcsészeti törekvésnek iránya idealisticus, keresztyén és specificusan katholicus lesz. Ennélfogva mulhatlanul szükségesnek nyilvánította a benső érintkezést első sorban a középkori speculációval általában, azután pedig főleg azon katholicus nagy gondolkodók doctrinájával, kiknek szelleme Dante fenséges költeményét lengi át. Egyik munkájába illesztett nagyérdékű digressio tárgya, annak kifejtése, hogy az ősitáliai bölcsesség jellege mindig hierosophiai volt és hogy ennek következtében a restaurált itáliai bölcsészet is csak hierosophiai alapon nyughatik. Ezen irányvetet Rosmini annyira híven követte philosophiai alkotásában, hogy ennek tudatában rendszerét coincidensnek tartotta aquinoi Tamás tanának scholastico-peripatetikus hüvelyéből kibontott speculativ tartalmával.

II.

Kétségtelen, hogy a bölesészeti fejlődés niveau-ján álló rendszer megalkotása oly szellemi erő igényel, minőt az istenek csak kegyeltjeiknek adnak osztályrészlül. Amennyiben pedig korunk philosophiai fejlődésének egyik szembeötlő jellemvonása, hogy a teremtő speculatio fölé a történelmi tárgyalás került: sokan ebben a philosophiai kiéltőség és elerőtlenedés symptomáját látják.

Igazuk lehet.

Mindazáltal a philosophálás forrásainak végleges kiapadásától tartani, legalább is korai aggodalom lenne; mert in ultima analysi tökéletesen mindegy lévén mit tárgyal a bölesészeti irodalom, ha az olvasót böleselkedésre birja: a bölesészet történelme iránti praevaleáló érdeklődés még javára is válhatik a philosophiának, ha épp úgy teremkenyíti meg, mint más korok érdeklődése más tárgyak iránt.

Századunk első felében a XVIII-ik század philosophiájának utóhatása által létesített ellentét hit és tudás között, mit Baader a kor scandalumának nyilvánított, éles körülvonalozottságával kötötte le a gondolkodók figyelmét és adott irányt a bölesészeti tevékenységnek, mely természetsszerűen mindég a kort leginkább érdeklő kérdések megoldására törekedik.

Közhely ugyan, de igaz, hogy actiót reactió követ. Midön tehát a hit és tudás közt az ellentét felmerült, mindazok előtt, kik ezen ellentétet tudományosan igazoltnak el nem ismerhették: égető szükségességesnek kellett feltűnni a bölesészetet és cultur életet a keresztyén vallásosság szellemében regenerálni.

Olaszországban talán Rosminit hatotta át ezen szükség érzelve leginkább. Meg volt arról győződve megingathatatlanul, hogy a hit és tudás közt ellentét valósággal nem lehet és hogy csak tévedésből eredő látszat, amit annak tartanak, melynek ködképpen szét kell oszolnia, mihelyt a gondolkodást a valódi philosophia napja, a keresztyén vallásosság világitja meg.

Ezen meggyőződése határozta meg úgy felfogását a philosophiáról általában, mint rendszerének tendenciáját.

Rosmini szerint a philosophia feladata a törekvés az igazság megismerésére. De ezen törekvés hiábavaló lenne, ha az igazság mint élettevékeny hatalom nem léteznék. Létezése azonban kétségtelen.

Nyilatkozik úgy az emberiség összéletében, mint az individuum időhöz kötött létében; ott mint a történelmi fejlődés igazgatásának, itt mint a vallási felvilágosulás isteni hatalma. Az intellectiv megismerés csak hathatós befolyása által jöhet létre. Minthogy pedig az emberi létnek általában és az egyes magasabb szellemi élettevékenységének különösen, lényeges feltétele az isteni praesentiának hathatós hatalma: az igazság megismerésére törekvő philosophiának multhatatlanul vonatkozásban kell lennie a vallással és keresztyénséggel, mint az isteni igazság szellemének és hatalmának élő kinyilatkoztatásával. Ennélfogva a helyesen felfogott philosophia semmiképen sem adhatja az emberi élet oly magyarázatát, mely a vallással általában és a keresztyénséggel különösen ellenkezik; nem lévén egyéb teendője a vallásban és keresztyénségben rejlő igazság világosságának felfogásánál és olyatén értelmezésénél, hogy ezen igazság a helyes gondolkodási törekvés isteni jóváhagyása és complementuma.

Az ember értelmi képessége az érzéklési tehetségtől specificusan különböző szellemi organum az igazság megismerésére. Minden, ezt megkülönböztetni nem tudó philosophia hibáz, ha következetlenül el is fogadja a lélek halhatatlanságát. Az intellectus és az érzéklési képesség közötti különbség elismerése, képezi Pláto és Aristoteles óta, minden jobb philosophia ismertető jegyét. Az érzéki és szellemi viszonya egymáshoz, csak a kinyilatkoztatás alapján és a vallási megismerés világában határozható meg helyesen. Tájékoztató útmutatásukat nem nélkülözheti egy philosophia sem, mely tévedéstől ment akar maradni.

De valamint az intellectust az érzéklési képességgel összezavaró sensisticus, úgy azon philosophia is téved, mely a bölesészeti tantraditiót mellőzván, kizárólag subjectiv alapra helyezkedik, mert a philosophia helyes felfogása elutasíthatatlanul követeli az egyházi tantraditio mellett kifejtett és vele részben összenőtt bölesészeti tantraditio figyelembe vételét is, ha egyébert nem, úgy legalább a philosophiai fejlődés folytonosságának érdekéért. Nem lévén a helyesen felfogott philosophiának semmikor a feladata új, addig ismeretlen igazságok felfödözése, hanem csak azon igazság szellemi áthatása és folyton tökélesedő megértése, mely az összes civilisált emberiség traditionalis örökségét képezi: sehogysem hagyhatja tekintet nélkül azt, mit a mult századok nagy gondolkodói létesítettek.

Rosmini szerint tehát a philosophia nem egyéb észszerű verificatiójánál a civilisált emberi társadalomban általánosan nyilvánuló gondolkodásnak.

Ezen felfogás szabta meg élete munkájának célját. Ezen cél: egyfelől irtó háború a tévedés ellen, melyet a sensismus és subjectivismus két főformájának subsumál; másfelől az általános emberi gondolkodásban meglevő igazsági ismeretek összefoglalása oly systemába, mely ezen ismeretek összefüggésének kitüntetése mellett egyszersmind alkalmas lenne valamennyi alárendelt vagy leszármaztatott specialis tudománynak alapul, a theologia tudományos művelésének pedig biztos támaszul szolgálni; a theologia és philosophia viszonyát egymáshoz úgy értelmezve, hogy a bölcsészet önként szegődik a theologia szolgálatába, mi természetesen a theologia felsőbbségének elismerését implicite magában foglalja.

A philosophia és theologia viszonyának ezen felfogását Rosmini tüzetesen indokolja. Ime indokolása röviden.

A hit isteni igazsága önmaga által van megokolva, és oly ismereteket foglal magában, melyeket a magára hagyott emberi ész soha el nem érhet. Azonban a hit igazsága nemcsak hogy nem akasztja meg az ész szabad használatát, hanem inkább új objectumokat nyújt a philosophiai gondolkodásnak. Ezen objectumok az Istentől épen oly közvetlenül adottak, mint a természetes ész által megközelíthető egyéb objectumok; sőt amazok, emezeket kiegészítik. A theologia tehát az ész szabad használatát éppen nem korlátozza, nem is akasztja meg; inkább tágítja a philosophiai gondolkodás körét. Kétségtelen, hogy a theologia az emberi felfogást felülmuló igazságokat tartalmaz, — hiszen léte végtelenségében tisztára felfoghatatlan előttünk maga az Isten, — de oly igazságokat is tanít, melyeket a philosophia másutt is talál és igazságokul elfogadni kénytelen. Azért azonban a hitigazság megmarad annak, ha a természetes ész be is tudja bizonyítani. A hit önkéntes és hozzájáruló meghajlás a magát kinyilatkoztató Isten tekintélye előtt tekintet nélkül ezen auctoritás megismerésének útjára és módjára, miért is ratiocinationa szüksége nincs; a philosophia meg az emberi tudás utolsó alapjait felkereső tudomány, mely a felkutatott alapokból következtetéseket csak ratiocinatio által vonhat le. Az emberi ész korlátoltságánál fogva, mysteriumokra akad úgy a természetes, mint a természet fölötti világrendben; de a hit mysteriumaiba

a hit isteni világánál mélyebbre és mélyebbre hatolhat az emberi ész, míg végre a világosság kiapadhatatlan forrására talál.

Ekként értelmezte Rosmini philosophiai munkásságának célját, melyhez azután egész élettevékenysége híven alkalmazkodott.

Azonban nem különböztetvén meg a philosophiai megismerést a theologia megismerési módjától, philosophálása nem annyira a keresztény hitigazság speculativ értelmének aléépítése, mint inkább a theologiai tudás tartalmának tájékoztató kifejtése.

Mindazáltal Rosmini philosophiai alkotása nemcsak történelmi, hanem actualis érdekekkel is bír; mert egyrészt kiváló tájékoztató a hit és tudás korántsem elenyészett ellentétének megítélésében; másrészt jó tanácsadó oly törekvések irányának megállapításában, melyek célja a cultur-élet kiépítése. Amennyiben pedig Rosmini philosophiája kétségtelenül az, annyiban ismertetése — már amilyen olyan — talán még sem egészen indokolatlan; mert elfogulatlanul alig állitható — jóllehet eddig elért sikereink tiszteletre méltók, — egyrészt az, hogy philosophiai fejlettségünk már annyira megállapodott, hogy korunk nagy ellentéteinek megítélésében tájékoztatóra többé nem szorul; másrészt az, hogy culturtörekvéseink oly határozott irányuak, hogy minden tanács felesleges. És ha ez nem állitható, akkor Rosmini philosophiai tendenciájának ismertetése szinte befejezetlen maradna, ha legalább futólag nem történnék reflectálás arra, használhatunk-e valamit viszonyaink közt Rosmini életmunkájából?

B.

Annak a belátása, hogy teljes cultur-élet végre philosophia nélkül nem alakulhat, nálunk is ébresztett törekvéseket, melyeknek célja nyilván a philosophiának beillesztése szellemi életünk fejlődésébe, mint a legfontosabb tényezők egyikének. Ezen törekvéseket a philosophia minden őszinte barátja csak elismeréssel és örömmel fogadhatja; elismeréssel azért, mert az út, melyen haladni kell, töretlen és járatlan; örömmel azért, mert kétségtelenné tesz, hogy nem tartozunk azon nemzetekhez, melyeknél a gondolat fenséges cultusa hivekre nem található.

Azonban bármennyire örvendetések és elismerésre méltók is a philosophiai téren nálunk jelentkező törekvések: a cél elérését mégsem helyezik annyi biztossággal kilátásba, mint a mennyit philosophiai

fejlődésünk elmaradottsága mellett kívánnunk kell. Nem azért, mintha nekünk is, mint az olaszoknak, Rosmini korában, előbb meg kellene szabadulnunk törekvéseinket akadályozó, gondolkodásunkat hamis irányba terelő idegen elemek befolyásától; sem azért, mert nekünk nincs, mint más nemzeteknek, a multban oly nagy gondolkodónk, kinek eszmekincséből szükség esetében merithetnénk. Nem, egyelőre, legalább a philosophiai téren nálunk sem idegen elemek kiküszöbölésére, sem specificus erőforrásra nincsen szükség. De mire? Arra, ami Olaszországban az újjászületési mozgalmakban, a bennük részvevők jelleme, gondolkodása és hivatása különbözőségének dacára mindig megvolt: az eljárási irány határozottsága és a benső kapocs a philosophiai és egyéb culturtörekvések közt. Mert ha ez nincs meg — és én legalább nem veszem észre nálunk — úgy, tűnjenek bár fel jeles philosophiai munkák irodalmunkban; legyen bár az egyesek részéről kifejtett tevékenység sokoldalú és nagy a buzgalom általában: a tulajdonképen elérendő cél — jóllehet elérése úgyszólván további haladásunk feltétele — a philosophiának olyatén beillesztése cultur-életünk fejlődésébe, hogy annak alakulására befolyást gyakoroljon, még sem lesz elérve.

Mindennek bővebb kifejtése messzebb vezetne, mint a mennyire menni szándékom.

Mindazáltal a mondottak megvilágításául és a félreértés kikerülése végett, nem hagyhatok említetlenül egyet-mást.

A művelődés történelmének legfelületesebb ismerője is tudja, hogy vannak fejlődési epochák, melyekben nem annyira új eszmék teremtése és szerzése szükséges, mint inkább a már meglévőeknek mélyebb feldolgozása és öntudatosabb rendezése.

Magyarországon alighanem ezt a kort értük meg. Másuttan, az europai művelődés solidaritásánál fogva új eszmék, vívmányok és intézmények egész sorát vettük át a nélkül, hogy mindezt egyszersmind beolvaszthattuk volna specificus, nemzeti cultur-életünkbe.

Megannyi csak ezután megoldandó feladat.

A philosophiai téren pláne sok a teendő. Magunk eddig nagyon keveset producáltunk; ami meg a külföldről szívárgott be, úgy szólván megértetlen marad. Csekély még azoknak a száma is, kik a philosophia

lényegeről és jelentőségéről helyes fogalommal bírnak. Addig pedig, míg ezen tekintetben nem áll be változás jobbra, — philosophiai lendületről szó sem lehet. Ugy vagyok meggyőződve, hogy a philosophia valamennyi barátjának mindenek előtt arra nézve kellene megállapodásra jutnia, eltekintve az elvi különbségtől, hogyan lehetne a philosophia lényegét és jelentőségét oly világításba helyezni, hogy helyes felfogása szélesebb körökben is terjedjen el? Nézetem szerint e végett mindenekelőtt be kellene bizonyítani, még pedig kézzel fogható vonatkoztatással actualis cultur-érdekeinkre, hogy a philosophia nem hóbortos német professorok tücskéinek és bogarainak gyűjteménye — mely felfogást egyébiránt néhány hazai termék csak megerősített, — hanem, hogy a philosophiai vívmányok nagyon is practikus értékkel bírnak, amennyiben alkalmazásuk politikai és vallási kérdésekre, követésük a társadalmi életben általában és az ember sorsának változataiban, megbecsülhetetlen előnyöket biztosít. Szóval viszonyainknak megfelelő tervszerű eljárás által befolyást kell szerezni a tiszta észnek és az emberi dolgok magasabb felfogásának cultur-életünk alakulására. És hogy ebben valaki hathatósan közreműködhessék, nem kell ex professo még philosophusnak sem lennie. Elég a magasabb képzettség, minővel hála Istennek! Magyarországon sokan bírnak, és kitartó akarat, melyről Arany helyesen mondja: „Tudót az erő micsoda? Akarat. Mely előbb vagy utóbb, de borostyánt arat.“ Csak ha ekként szerteágazó és sokoldalú gondolati kölcsönhatás létesül, akkor lehet — de előbb semmi esetre — biztosan venni nemcsak a philosophiai eszmemozgalom termékeny sikerét, hanem a gondolkodás oly foku emelését is a társadalom szélesebb köreiben, minő ovetlenül szükséges, ha korunk nagy ellentéteinek megítélésében legalább a tájékozatlanságból eredő tévedéseket el akarjuk kerülni.

És a társadalmi gondolkodás fokozása annál inkább szükséges, minthogy az europai cultur-életben oly symptomák jelentkeznek mindenütt, melyek míg egyrészt felhalmozódott kóroanyag létezését bizonyítják; addig másrészt a fejlődési processust válság felé terelik, melynek lefolyása összes művelődési érdekeink alterálása nélkül nem történhetvén meg: minden művelt társadalomban elutasíthatatlan követel-

ménynyé válik, szillárd álláspont foglalása, mely legalább annyira, mennyire emberi előrelátás által lehetséges, garantiát nyújt arra nézve, hogy végzetes tévedés nem esik meg. Nagyon természetes és magától értetődő, hogy az ilyen magasabb álláspont létesülése mindenkor az illető társadalom gondolkodásának szívonától van föltételezve.

A válság kitörését a cultur-élet minden ágában felmerült, mindinkább hegyesedő és diametralisan egymás ellen forduló ellentétek kétségtelenné teszik.

Azonban mindennek részletezése és tüzetesebb kifejtése ezen értekezés megállapított keretén kívül áll; és bátran el is maradhat, mert tagadhatatlan az ellentétesség az európai cultur-élet alakulásában.

Nézetem szerint ezen ellentétesség legpraegnansabb kifejezését azon két, egyaránt népes és elszánt tábor mindinkább határozottabb actiójában leli, mely táborok egyike áthatóan harsogtatja: „Ni maître, ni Dieu;“ másika még visszadörgi: „Königstreu und fromm.“

Hogy ezen táborok actiója nem marad bizonyos nyelvi, vallási vagy politikai határok közt: arról kiki szerezhet magának meggyőződést, ha tapasztalatai fölött csak felületes szemlét tart. Mindegyiknek vannak mindenütt támadásra kész hivei és ellenfelei.

Milyen lesz az ezen ellentét következtében beálló válság lefolyása? az a jós jövőt felderítő ihlettsége nélkül előre meg nem állapítható. De az kétségtelen, hogy minél hosszab ideig marad el ezen éles ellentét a cultur-élet fejlődésének folytonosságát és egyenletességét biztosító kiegyenlítése, annál iminensebb lesz a veszély összes művelődési érdekeinkre nézve; hiszen itt-ott a krízis már acuttá volt.

És Rosmini életmunkájának nem utolsó érdeme, hogy a nemzete culturalis fejlődésében alakult ellentétek kiegyenlítésén törhetlen buzgalommal fáradozott. Bennünket Rosminitől ugyan nagy idő választ el, a viszonyok is változtak; de azért a kiegyenlítés kérdését illetőleg, sok, még most is értékes utmutatás található nála.

Egyébiránt a kiegyenlítés munkája még a leggenialisabb ember erejét is felülmulja, ha egymagára maradt; sikerülésének okvetlen föltétele a művelt társadalom közreműködése.

Általában a társadalmak vagy önmaguktól gyógyulnak meg, vagy menthetetlenül vesznek el; aszerint amint az ész és értelem reactiója marad győztes, vagy a szenvedély és ösztön megújuló actiója; mert

az ész és értelem az ember létét biztosító erkölcsi világregd fentartója és hordozója; a szenvedély és ösztön meg, az emberi létet lehetetlenné tevő, mert az erkölcsi világregdet felforgató chaotikus harcnak az előidézője és szítója.

Amilyen találó épp oly általános igazság kifejezése Schiller ezen verse:

„Solange nicht den Bau der Welt
Philosophie zusammenhält,
Bewegt sich das Getriebe
Durch Hunger und durch Liebe.“

Z o m b o r.

—y —ő.

ÉRTESITŐ.

A jog és állambölcsészet alaptanai. Irta Pulszky Agost. Budapest 1885. 8-rét 349 lap. Ára 3 frt.

Az idézett, ismertetni szándékolt munka alak- és tartalomban sokképen eltér a hason című és célú irodalmi termékektől. Az eltérés okát szerzőnk ebben nevezi meg: „minthogy a külföldi irodalom egyikében sem ismerek munkát, a mely az eszmemenet azon rendjét követné, a melyben a jog- s állambölcsészeti feladatok alaptételei a tudomány mai állásához mérten volnának összefoglalva, és a melyben egyenlő mértékben kapcsolatba volnának hozva és feldolgozva a bölcsészetből, a történetből és jogtudományból merített elemek: e hiányt saját igyekezetemmel kellett pótolnom“ — mely kijelentésben nem kevesebb, mint új úttörés szándéka foglaltatik a jogbölcsészet javára. Az eltérés második, nyilvánvaló oka pedig a külföldi s tegyük hozzá, a minden szerénysége mellett is számot tevő hazai ilyenmű művektől, abban áll, hogy szerzőnk „Alaptanokat“ ír s nem a tudomány minden részletére kiterjedő, s mindegyiket a maga helyén érvényre juttató rendszeres munkát. Lát bizonyos kiemelkedő pontokat a jog-philosophiai tények és elméletek terén, e vezérpontok töltik el szerző gondolkodását, s körülöttük csoportosítja az eszmék, a tények, a bizonyítékok s a vélelmek libegő szálaít. A festészetben ismert „rövidítés“ eljárása a szerző módszere. Egy ily módszernek kétségkívül megvannak előnyei; nem ugyan iskolai szempontból, a mire szánta szerző első sorban művét, hanem általános, mondhatni a legmagosabb irodalmi szempontból. E módszer ugyanis arra való, hogy a kérdés részleteivel már ösmerős olvasót vezesse el a szerzőnket lelkesítő szempontokra; hogy a téren járatosok meghódításával nyerje meg majd, idővel a tömeget is, e dolgoknak, az ő szempontjából tekintésére.

Ismétlem, tankönyvnek nem, vagy csak a legtágabb körű magyarázatok mellett, való e munka. Ezzé válását megnehezíti nyelvezete, mely túltömött, Ciceronias, nehézkes. Vannak egyes magyarázatai, melyek az érthetőséggel erősen daczolnak. Bizonyásgképen idézek egyet, melyet szerző „a legvilágosabb“ határozóval vezet be, a 246 lapon. „Legvilágosabban kiderül ugyanis a méltányosság értelme, ha az osztó igazságosság fogalma a tételes jogállapotra vonatkoztatatik, a mely nem végleges egyensúlyt, hanem további kiegyenlítést

igényel; nevezetesen, ha a társadalomnak valamely előnyben részesülő alkateleme eljárásában magára nézve is ugyanaz elvnek megfelelő szabály mértékül alkalmazhatóságát elismeri, mint a minő szerint lett a társadalom elrendezésében a maga kiváltságos állásán kívül minden egyéb kör kiszabva; a miért is Leibnitz az aequitást vagyis méltányosságot azonosítja a charitas, vagyis emberi könyörületesség fogalmával, míg Thomasius a becsületességgel, honestas, tekinti egyenértékűnek. Ez írmodort nem az osztó igazságosság, de a méltányosság szempontjából sem nevezhetjük legvilágosabbnak.

Mondám azonban, hogy magosabb szempontból kívánom tekinteni szerző művét, melynek beosztásával ismertetem meg mindenekelőtt az olvasót. A munka két részre oszlik. Az első rész „Előtanok” címén a tudomány és a tudományok; a módszer; a társadalmi tudományok; a jog- és állambölcsészet tudománya; az észjog; a természetjog; a jog- és állambölcsészet felosztását tárgyalja. Ezek tehát mind csak is előtanok; a munka súlypontja a második részre esik, mely három önálló fejezetre különölve szól 1. a társadalomról, és pedig a társaság és a társadalom; a társadalmak egymásközi viszonya; a történeti társadalmak címén; 2. az államról és pedig: az állam fogalma és elemei; az állam keletkezése; az állam célja, hatásköre és eszméje címeken; végül 3. a jogról és pedig a jog fogalma; a jog fölve és lélektani fejlődése, a jog forrásai és alakjai címén.

A munka e második fő részére esik szerzőnknek mind a két rendbeli törekvése, melyet megneveztünk, tudniillik az általa alaptanoknak tartott jogphilosophiai kérdések tárgyalása s aztán amaz új uttörés, vagy — mint ő mondja — „mai művekben nem ismert eszmemenet” érvényesítése. Mindkettőhöz kulcsot, s így az ismeret- és bírálatához is támpontokat azonban a bevezető rész, az előtanok adnak. Jegyezzük hát meg az előtanok tájékoztatását szerző mindkét célpontjára. Ez előtanok 33. lapján a jog- és állambölcsészet körébe a következő kérdéseket utasítja: „mennyire terjedhet az ember gyakorlati szabadsága, minő viszonyok közt állhat fenn a társadalom, mely törvények uralkodnak a viszonyok felett, és minő társadalmi alakzatok s minő intézmények lehetségesek, hogy miben áll és miként marad fenn a társadalom egyensúlya, és minő elvekre vezethető vissza a létező intézmények változatossága”. E kérdések megoldására nézve, vagyis az általa érvényesítendő eszmemenet, így nyilatkozik: eltér (62. lap) „a magánjogi eszmékre épített természetjogi, illetőleg észjogi irodalomtól, a mely mindenekelőtt az emberi ész természetéből a jog metaphysikai fogalmának megállapítására törekszik. A tudományos egymásután — t. i. melyet sz. követ — ellenben megfordított sorban következik; a legösszetesebb alapfogalom a társadalomé, mint a mely minden emberi közösség egyetemes jelenségeit felöleli; ebből vezethető le az államé, mint a társadalom uralkodó alakjáé; az

állam akarata gyanánt jelentkezik a tárgyi jogi; míg az alanyi jog, mint megfelelő szabadsági kör, annak következményeként szerepel. E fokozat az egyedüli, a mely szerint metaphysikai feltételezések közbevegyítése elmellőzhető, s mely ezenkívül nem a tanok történeti, hanem a jelenségek természetes kapcsolatát visszatükrözteti.“ Az aláhuzott sorokban sz. az elmélet próbakövét, úgy műve megalkotására, mint annak szemlélésére egyedül jogosított szempontot jelöli ki. E szempontot főnebb még tisztábban kifejezi e szavaiban: „a jog és állambölesészet kettős feladattal bír: a létezőt, a tapasztalati tünemények összeségét megmagyarázni, és a lehető, a jövőben tapasztalhatót megállapítani; a multból és jelenből a viszonyok felett uralkodó törvényeket kideríteni és ezek működését a jövőre kiszámítani; okadatolni azt, a mi van, ebből következtetni arra, a minek lenni kell, és ekként az eredetek és jövendők kérdése egyaránt birodalmába tartozik“.

E valóban kitünő utmutatások nyomán nincs más hátra, mint megtekintenünk sz. elméletének vezérfonalán, hogyan hajtotta végre az általa fontosaknak ismert alap gondolatoknak egybefűzését, s végrehajtott műve mennyiben felelt meg az általa kijelölt s csak most tudomásul vett kriteriumnak.

Könyve második részének, vagyis az alapfogalmaknak vezérgondolata a következő:

Abból a felvételből indul ki, hogy „az ember sohasem élt, sohasem élhet magányban, egyedül és elszigetelve; sőt nem is képzelhető az emberiségnek oly szaka, bármi távoli multban, a melyben az emberek állapota társaságon kívüli lett volna. E ténynek mint egyetemesnek megállapítása egyszersmind o k a i r a i s v e z e t“. Ezzel megindul sz. a társasegyüttlétet szülő okok keresésére. Megemlíti azon állapot rokonsági, megszokásbeli, erkölcsi és szellemi okokat, melyekről Aristoteles óta megemlékezni szokás. Ezek után arra tanít meg, hogy az említett okok szülik a társaságot, viszont a társaság szüli a társadalmat, illetve társadalmakat, mert sz. elmélete szerint ugyanazon helyen és időben egyszerre több társadalom létezik azon fontosabb érdekek számához képest, melyek a társaságban fölmerülnek. Saját szavai: „Ha az emberi együttlét azon köreit, a melyek általános, bizonytalan célnak, nem szorosan felismert és megállapított érdekek megfelelők, társaságnak nevezhetni, ettől megkülönböztetve azon viszonyok tömege, melyek határozott, okvetlen szükségére és kitűzött célra vonatkoznak, mint a társadalomhoz tartozók, és szembe-tűnő, hogy a társadalom mindig a társaság határozatlanabb köréből keletkezik, abból foglal folyton tért. Ekként a társaság képezi úgyszólván az ősananyagot, a melyből a társadalmak kifejlődnek, de a melyet teljesen semminemű társadalmi alakulás ki nem merít, mert azon mértékben, a melyben a társasági viszonyok egy része társadalommá

tovafejlődik, egyszersmind különben kibővülnek és e szerint még folyton fenmarad tömegük, mint új meg új társadalmak alapja és táplálója“. Azt vitatja aztán, hogy nem minden egyes felismert közös érdek alapján keletkezik társadalom, mert ez esetben nemesak számtalan társadalom alakulna, hanem igen bizonytalan és ingatag volna bármely egyénnek is bármelyikhez tartozása. De miután az érdekek nem egyenlő jelentőségűek, azok, a melyek életszükségleteknek felelnek meg, csakhamar túlnyomókká válnak, és az ezek körében csoportosuló társadalmak állandók. A társadalom alatt az emberek oly körét érthetni, a kiket valamely állandó felismert életérdek kapcsol össze“. Idézem végül szerzőnk által legfontosabbaknak ismert társadalmak névjegyzékét: a vérségi érdekkör; a helyi, szomszédsági érdekkör; a fogyasztási vagyon gyűjtésének és kizsákmányolásának érdekköre; a vallási érdek; a nemzetiségi érdek; a nagykörű gazdasági érdek és végül az emberiségi érdekkör — megfelelő társadalmakkal. — Folytatom most vezérgondolatát. E különböző, egy helyen és időben együtt létező társadalmak közül a leghatalmasabb állammá válik. „A társulási folyamatban, a mely e különböző társadalmak alakulásának és fejlődésének sorozatában nyilvánul: megannyi különválasztható szakot képez minden társadalom szervezkedésénél azon mozzanata, amelyben önállóan jelentkezik, mint uralkodó, mint saját létfeltételeit kényszerrel érvényesíteni képes; és ekkor, ez alakban az illető társadalom mint állam mutatkozik. Az állam ugyanis jogalkotó és jogfentartó társadalom, a mely saját fennállásának feltételeit saját és alattvalóinak eljárására nézve parancsoló, engedélyező és tiltó szabályokban kijelenti és érvényesíti . . . Az állam anyaga azon alkatrészek összege, a melyek az uralkodó társadalomban egyesítvék, szelleme azon tudat- és akarat-összeség, a mely a közösségi célokat felfogja, kitűzi és elérni törekszik.“ . . . Az uralkodásért versengő e társadalmak, folytonos küzdelemben vannak egymással s az uralkodó állammal, erőik összegyűjtésének arányában hatalomra jutnak, legyőzik az állami társadalmat, hogy helyökbe lépve új állami társadalmat alkossanak. „Az ellentét mind egyik alárendelt társadalomnak alapelve lehetőleg teljes valóítására irányzott törekvései és a többinek, tehát magának az uralkodó állami-
nak is kapesául szolgáló életérdek kielégítésének biztosítása közt ugyan e mellett is folyton fenmarad, de az ebből keletkező küzdelem korlátját leli az állam jogrendjében, a mely ekképen az uralkodó és az alatta létező társadalmak mérkőzése eredményeként megszilárdult ellensúly állapotának kifejezése. A jog pedig, a társadalmi együttlét feltételeinek összege a közösségi és egyéni celekvőség tekintetében; összesen mindig, mint az állam akarat jelentkezik, nyíltan kifejezve parancsban, engedély- vagy tilalomban, vagy hallgatag elismerve szokásban“.

Az előadottakban foglaltatik szerzőnk terjedelmes s nagy erudícióval végrehajtott elméletének magva a társadalmak, az állam s a jog megmagyarázására.

Alkalmazzuk most reá maga a t. sz. által fönnebb kijelölt kriteriumot, azt tudniillik: megmagyarázza-e az elmélet nemcsak a mult eseményeit, de megfelel-e a jelen tényeinek, s minő világot vet a jövőndő alakulására? — és ha e kriteriumat alkalmazzuk, megvallom sok aggodalmaim lesznek sz. elméletének sikerültén. Sz. elméletének nagyobb bizonyosságára ugyanis kimutathatónak kellene lenni a jelenben, teszem fel Magyarországon azon társadalomnak, mely a vérségi, községi, hódító, egyházi, iparos, nemzeti, emberieségi közül, — ezeket sorolta fel sz. mint legfőbbeket — ma nálunk az uralmon van, a melyik állami társadalommá, a jogrend fenntartójává lett. Sőt kimutathatónak kellene lenni, hogy az uralkodásra jutott állami társadalom mellett melyek azon társadalmak, a melyek vele az uradalomért versengenek s erők összegyűjtése esetén a tényleges állami társadalmat legyőzik, s helyébe lépve a jogrendnek más új (?) különös alakját valószínűsítják meg. Hasonlóképp kimutathatónak kellene lenni, hogy a most uralomra jutott állami társadalom melyik másiknak lépett helyébe és mikor? mely kérdéssel természetesen az is el lenne döntve, hogy aristokratiánk, mely historiai elvet képvisel, szerzőnk fejtegetései szerint.

Az olvasó valamint a t. szerző befogják látni, hogy ezek egytől-egyig jogosult kérdések; melyekre azonban szerfelett bajos kielégítő feleletet nyernünk t. szerzőnk elméletétől. Legkedvezőbb feleletül ugyanis azt adhatná, hogy jelenben Magyarországon az u. n. nemzeti társadalom jutott uralomra, mely feleletnek sok körülmény csakugyan kedvez. Magunk is nemcsak szívesen látjuk államunk kormányát azon az uton haladni, a melyen az állameszme szilárdítását a nemzeti öntudat ápolásában keresi, s szívesen ringatódzunk a hitben, hogy e fáradozásainak lesz is kézzelfogható gyümölese. Szerzőnk theoriája szerint azonban e gyümölcsnek abban kell állni, hogy a nemzetiség szabjon törvényt minden más, a jelenben általa legyűrt társadalmakra. Még ebbe is szívesen belenyugszunk, a mennyiben a többi társadalom alatt valami más nemzetiségi törekvések értetnek, a mire például nálunk van eset. Ámde sz. nem csak ezt, vagy ha jól felfogtuk elméletét, éppen nem ezt érti, hanem azt érti, hogy az uralomért versengő társadalmak alatt az emberieségi, nagy ipar üző, az egyházi, a hódító, a vérrokonsági községi stb. társadalmak jönnek tekintetbe. Ebből viszont az következik, hogy a tényleg uralmon lenni mondott nemzetiségi társadalom szabja ki törvényét a most idézett társadalmakra, más szóval: a humanitási, az ipari, az egyházi stb. ügyek nem a maguk szempontjaikból jönnek eldöntés alá, hanem mindenütt és mindenben az uralkodó nemzeti szempontból. Azt vagyok hajlandó feltételezni, hogy szerzőnk nem így itéli meg tényleges állapotainkat,

bármennyire így kellene is megítélnie elmélete következménye folytán. Lehet egyébként, hogy csalódtam, tehát hogy szerzőnk is azon chauvin irányú cultiválásának kedvez, mely a szabadság rovására, iparban, kereskedésben, egyházban, humanitásban stb. mindenek elébe teszi a „honi“-t; s e felfogásban van is sok — ha nem practikus — legalább poetikus vonás. Azonban mily feleletet ad ha megkérdezzük, melyik társadalom előzte meg nálunk a tényleg uralkodó nemzetit, tehát hogy aristokratiánk, melyik elbukott társadalom képviselőjében sorakozik a mai győztes társadalom mellé? Míg e kérdéseinkre választ kapnánk, tovább fűzzük követelményeink sorát, nevezetesen fölvetjük azt a kérdést, hogy elmélete fonalán melyik társadalomnak jósol szerzőnk sikert a mostani nemzeti társadalom eshetőleges elbuktán?

Más szóval szerzőnk elméletének igazságát könnyen kideríthetné, egy élénk politikai viszonyaink közt könnyen napfényre jutható körülmény, az a körülmény nevezetesen, ha a politikai küzdelmekben a pártokat az ő társadalmi szerint látnók csoportosulni; ha azt látnók, hogy teszen fel a kormányon levő párt letörölné „szabadelvű“ firmáját, s helyébe félhivatalos hírlapjának nevét írná; ha látnánk pártzászlókat e föliratokkal „én a hódító társadalom pártja vagyok“, „én az egyházié,“ „én az iparosé,“ „én a községié,“ „én az emberiségé“ s így tovább, mely esetben a politikai bölcsesség abban határozódna, hogy a testvéri társadalmak szemmel tartanak a maguk és a mások erői gyűjtését és fogyatkozását, s ha kell esellel, ha kell erőszakkal elfoglalják az uralkodást s szabjanak inyűk szerinti törvényt a legyőzötteknek. — A pártok ily alakulása helyett, szerzőnk elméletével homlokegyenest ellentétben, látunk ilyen unalmas pártcímeket: a liberalismusét, a konservatismusét, a radikalismusét nálunk s Európában mindenütt, s a mellett mindegyik párt programjában, ami még jobban ellenkezik szerzőnk elméletével, értesülünk arról, hogyan akarná mindegyik rendezni az ipari, az egyházi, a katonai stb. ügyeket, a melyeket hát egyik sem tart magára nézve idegennek, valami olyan félelmetes ellenségnek, kitől féltenie kellene győzelemre jutását. Megfordítva minden politikai párt a legkülönbözőbb társadalmi érdekek helyes megoldásában látja uralomra jutásának titkát, s ha egyszer ott van, az uralmon megmaradást. Ebből megint az következik, hogy az állam egyszerre sem nálunk, sem sehol, multban vagy jövőben nem azonosítható egy társadalmi érdekkörrel s ha a mult problematikus phasisai egyike vagy másikára kideríthető, hogy állama teszem fel a hódítási, az egyházi stb. érdek szolgálatában állt, mely téren szerzőnk tagadhatlanul nagy erőt fejtett ki, még mindig bebizonyításra vár, mennyiben tette azt merőben egy kizárólagos társadalmi érdekkör szempontjából, még inkább bebizonyításra vár, mennyiben tenné ezt egy kizárólagos érdek szempontjából a jelen és a jövő állama. — Egy irányban odáig terjed gondolkodásunk, mindig ellentétben t.

szerzőnkével, hogy a főntebb részletesen tárgyalt nemzeti elvben nem csupán társadalmi külön érdek kifejezését látjuk, mely esetben ugyanis a szerzőnk által feltételezett többi társadalmakat, például az iparost, az egyházit, a hódítót nem nemzetinek, a nemzeti ellenfelének kellene tartanunk, hanem egyszerűen az állameszme mindenha erősbitendő kapcsolatának egyik leghatalmasabb, egyébként sikereiben, történelmileg a Napoleonok eszméivel összefüggő támaszát.

E vitás megbeszélés után ideje, hogy rámutassunk a t. szerző elméletétől meggyőződésünket elvlasztó körülményre, illetve azon elvre, melyen a társadalom súlypontját a jelenben és jövőben látjuk. Ez elv az ember joga, s a körülmény a *droits de l'humanité*-t vérünkbe csepegtető francia nagy forradalom. — Amaz emlékezetes augusztus 4-diki éjszakán lettek széttépvé, — ha szabad ennyire minutiosuskodnunk, — azon elvek, melyeket t. szerzőnk még ma is hirdet és rendszerez a társadalmak különfélesége — és harcáról, s lett helyökbe ültetve ama másik az ember jogairól, melynek erejénél fogva az egy és oszt-hatatlan respublika társadalmi érdekkörökre való tekintet nélkül egyenlőn befoly az állami hatalomra; ez egyenlő befolyás biztosítéka lett a *suffrage universel*, s lőn — eszméiben legalább — a jogrendet fenntartó állam az érdekköreiért vagyis feje és zsebe önállóságáért harcoló s így a szélrózsa minden irányában széthúzó társadalomnak centripetal, jogfenntartó kapcsolata. Mért tagadnók? a mult sok igazat ad szerzőnk elméletének, kivált ha az uralomban egymást felváltó társadalmakat nem egy állam szűk körében, hanem mint ő is teszi, a világhistoria nagy folyásában szemléljük. Azonban ugyan e szemlélet arra tanít meg, hogy az állameszme consolidálódása együtt járt a különböző érdekű társadalmaknak, a *partialis* érdekeknek legyőzésével, a mi elő nem állhatott volna, ha magát az államot nem a valamennyi társadalmi érdekkör fölött álló semleges eszme, hanem a több *factiók* közül egy *factiónak*, egy társadalmi érdekkörnek szelleme vezetné. — És a történetek e tanúsága van legalább is annyira becses, mint szerzőnknek csupán a fejlődés egyik oldalát szerepeltető elmélete. Tud pedig szerzőnk is a fejlődés e másik oldaláról, ezt tanusítják következő sorai: „Az államnak az egyéniség, az öntudat, az elhatározási és cselekvési tehetség lényeges tulajdonságait képezik; kifejltségük (t. i. a tulajdonságoké) mértéke nem ugyanegy minden államban, de szükséges, hogy azon bizonyos legalsóbb színvonalon (sic!) tülemelkedtek legyen, a melyen ha alul maradtak, az illető társadalom a többiekkel való küzdelmében érvényre nem jut, államivá nem válhatik; ezenfelül azonban hatályosságuk (t. i. tulajdonságoké) változhatik, bár eszményi teljességükig soha nem fokozódhatik, kivéven azon eszményi, egyetemes emberiességi társadalomban, a melyben valaményi emberi érdek arányosan és összhangzatosan érvényesülne, de a mely fejlődése legalsóbb fokaiból is még alig bon-

takozott ki.“ E pessimismus, melylyel sz. az események fejlődését, az emberiségi eszmék felsarjadozását kíséri, magyarázza meg egyedül, mért lát még mindig az államban, egymással dulakodó érdek szövethetek harcát, s mért látja a jogrendet is azon kevésbbé magas színvonalon, hogy az „az uralkodó és az alatta létező társadalmak mérközése eredményeként megszilárdult ellensúly állapotának volna kifejezése.“ E nézetek mellett azonban megbénulnak ama törekvések, melyek a mindent kiegyenlítő intelligentiában, (pedig még Schopenbauer is ebben kereste a megváltást!) s ennek művében, az alkotmányos intézmények szervezésében keresik a kölcsönhatásban levő két őserő, az állam és társadalom üdvét.

Mindenesetre elég nagy az eltérés köztem s sz. elmélete, illetve ennek a jelenre alkalmazhatósága közt arra, hogy az eltérés okainak vizsgálására is felhiva érezzem magamat. S ez ok, minden tétova nélkül mutatok rá, szerzőnknek az államról, a társadalomról ápoló felfogásában áll. Ő mindkettőt összetes fogalomnak, valami oly értelmi fictio, — vagy figmentumnak tartja, melyet egymásból levezetni lehet. Ki is mondja e nézetét minden habozás nélkül, sőt egész elmélete az államnak a társadalomból való kiokoskodhatásán sarkallik. S mivel az egy államot a társadalomból más uton kiokoskodni képtelenségnek tartotta, hanem csak több társadalomnak fölvétele mellett, ezért kellett neki a tagadhatatlanul számos társadalmi érdekkörből ugyanannyi társadalmat alkotni, s ha egyszer e társadalmakat az elmélet kedvéért megalkotta jogosultságokat, a multból kimutatva, egyuttal a jelenre és jövőre is fentartani. Ez utóbbi nyilván nem sikerül, sőt homlokegyenest ellentétben van a kor uralkodó eszméivel, annyira, hogy a haladás mértékének a társadalmakat, a physikai személyeket egymástól elválasztó korlátok lebontását, s nem megerősítését tekintjük.

Hogy eltérésünk oka mennyire a magyarázati módok különbözőségében s éppen nem tényeink különbségében áll, annak bizonyosságául még csak egyet, a szerző elméletében oly nagy szerepet vivő, a társaság kimagyarázását hozom még fel. Említve volt, hogy t. szerzőnk a társadalmakból magyarázta ki az államot. Megemlítésre vár, miből okoskodja ki a társadalmat, illetve a társadalmakat? Amily egyszerű szerző felelete: a társaságból, a megértésre ép oly nagy nehézséget nyújt. Már maga a társaság meghatározása: „az emberi együttlét azon körei, melyek általános, bizonytalan célnak, nem szorosán felismert és megállapított érdekeknek megfelelők“ olyan, melyhez a merőben tagadó jellegű állitmányok miatt, nincs mi biztos értelmet kötni. Ugyan miféle kör lehet az, melynek nincs központja, nincs kijelölve mi a célja, mi az érdeke? Mit nyerünk e megkülönböztetéssel, ha felteszszük, hogy e köröknek lehet értelmi és kiszabott érdekü centruma is, s hogy ez utóbbiak lesznek a társadalmak? Van-e nyerve

valami e módon a társadalom s a társaság megkülönböztetésére? Félünk semmi. A még oly bizonyos, legalább erőben alig nyer valamit, ha ezt a merőben a bizonytalanból akarjuk számára kiokoskodni. S hogy szerzőnk idevágó okoskodásainak, a társaság ügyének dolga még rosszabbul álljon, azt is hozzá kell tennünk, hogy ő nemcsak emberi társaságot, hanem állati társaságot is ismer, vagyis a társaság fogalmában semmi oly jelzőt föl nem vesz, mely azt kizárólag az ember részére tartaná fenn, vagy legalább az emberi társaságot szembe-
szökölleg megkülönböztetné az állati társaságtól. — Ez esetben pedig t. collegáinktól, az állatoktól joggal várhatnók, hogy bizonytalan célú és érdekű együttlétükben ösmerjenek fel egy vagy más érdeket, illetve célt s így alakítsanak állati társadalmakat, állati államot, mely udvarias elméleteknek — nem ugyan szerzőnknél — épen nem is vagyunk szükében. — Bennünket ugyan egy cseppet sem bosszant semmiféle tény, s ha állat-pajtásinknál csakugyan meggyőződünk az állami és társadalmi lét jellemző vonásainak, teszem fel a jogszolgáltatás, az administráció, a törvényhozás, a tekintély, a személyiség, a tulajdon stb. jelenlétéről — foi d' animal! még el is hiszem, hogy megszűnt közöttünk minden válaszfal. Mostanig azonban e válaszfalak nincsenek még ledöntve, s így igen kívánatos, hogy meglétők az elméletben is számot tegyen, ha ugyan elméletnek az el nem vitatható tények magyarázatában van helye és értelme.

Ilyen elvitathatlan ténynek, és pedig kizárólag az ember szellemi ereje tényének tartom a társadalmat és az államot s a melyeket, mint a mindenség ös erőinek bármely egyszerű tényét, semmiféle rokonsági vagy viszonylati utakon mivoltukban kimagyarázhatónak nem tartok. Nincs az az elmélet, mely teljesen fedezné a tényeket, miután az elmélet csakis a viszonyok, vagy mint szerzőnk mondja „a jelenségek“ kimagyarázására való s nem egyuttal a tőle függetlenül létrejött erők mivoltának megfejtésére.

Nem a res factiban hát, nem a tényekben van köztünk az eltérés; sőt e tekintetben minden elismeréssel adózom a mély elméjű irónak, ki e szövevényes mezőn nem csak belátta, de könyvében határozottan ki is tűzte a problémát: a társadalom és állam viszonyainak megfejtését, példát adva minden eljövendő irónak a további vizsgálódás útjaira. Az eltérés csupán abban van köztünk, hogy én ez öserőket fogalmi úton mivoltukban megfejthetőknek nem tartom.

A természettudományok terén, ha a legilletékesb tudósok ma már lemondtak a bölesek köve, az aranyesinálás titkainak kereséséről, ha nem kérdezik, mi az anyag, a delej, a villám stb. lényege, de kutatják viszonyaikat s jutnak el ez úton az értelmi erőt magosan hirdető fölfedezésekre: ezt senki meghunyászkodásnak, az értelmi erő használatáról való lemondásnak nem veszi. Mikor jö el az ideje, hogy

hasonló eljárást keressünk az ember szellemi erejét okmánszerűleg bizonyító őstények irányában, minők a művészetek, az állam, a társadalom, az egyház stb., melyek ép úgy, mint a physika tényei csak viszonyaikban képezik az utánajárás tárgyát, a nélkül, hogy beltermészetükben értelmi úton teljesen kimagyarázhatók volnának.

Ez ismertetés szűk határai közt is köteleességemnek tartom, legalább tárgyunkra nézve, illusztrálni a gondolatot, mely vezérel, nevezetesen rámutatni arra, amit az államban, a társadalomban az értelemtől független oly tényezőnek nézek, melylyel szemben csupán viszonyainak kutatása számára intézmények szervezése lehet feladatunk, de nem merőben ujjá alkotásuk, vagy megszüntetésök. Az államra vonatkozó legmélyebb elméjű elemzés, például szerzőnké is, rátalál végül egy residiumra, melynek neve a fő hatalom, amely minden államnak életető elemét képezi. És éppen a főhatalom az, melyet tényében, illetve mivoltában értelmi úton kimagyarázhatatlannak tartok. Ha magára a hatalom „eszméjére“ egy rendőr látása, egy ökölcsapás többet demonstrál mint ugyanannyi definitió, hogy várhatjuk, hogy a legszellemesebb definitiók utján bár, birtokába jussunk, s tetszésünk szerint alakítsuk a főhatalomnak lényegét? Valami Franklin és a villámféle szerep vár legfőleg e tekintetben a legmélyebben gondolkozó állambölcse is, a főhatalom nyilatkozatainak és viszonyainak vizsgálásából oly intézményeknek alkotása, melyek az őserőt az összeség, valamennyőnknek hasznára fordíthatják. Amint azonban a hatalom lényegében nem értelmi tényező, úgy fogalmi úton lényegében után nem is képezhető, s nem az a metaphysikus, aki e tényt egyszerűen tudomásul veszi, hanem az, aki egy szóval, egy meghatározásával birtokába keríthetni véli, épp úgy mint hajdan az alchymisták a bölcsek kövének fogalmát.

Nem kevésbbé dacol minden kimagyarázással a társadalom elemzésének utolsó residiuma a személy, a cselekvény alanya. Hogy az adott és tényként elfogadott személy mi viszonyban léphet más személyekkel és tárgyakkal, annak vizsgálata és megállapítása szülte és szüli a legélesb elméjű magánjogi intézkedések, nemzetgazdasági fölfedezések tárgyát. Magát a személyiséget azonban merőben fogalmi utakon construálni épp oly kevésbé lehet mint a főhatalmat, mert egyik sem csupán értelmi erőnek köszöni létre jöttét. — Egyikét mint másikat, mint az emberi életnek, és pedig szellemi életének kész tényét szükséges elfogadnunk, s legfőlegbb viszonyaikban vizsgálunk, számukra intézményeket alkotunk, anélkül, hogy végkimagyarázásukra vállalkozhatnánk, vagy a kimagyarázás gyümölcsözővé válhatnék.

Ennek ellenében szerzőnk mint láttuk hisz nem csupán a viszonyok, de az állam és társadalom mivoltát alkotó tények magyarázásának lehetőségében. Sikereit tovább nem vitatom, csupán annyit jegyzek meg, hogy teljes és elfogadható magyarázatot e tények számára könyve még nem foglal.

Sárospatak. **Bokor József.**

A PHILOSOPHIAI FOLYÓIRATOKBÓL.

Revue philosophique de la France et de l'Étranger. Dirigée par Th. Ribot. 1885. januáriusi füzet tartalma:

Binet A. és Féré K. „L'hypnotisme chez les hystériques“ címen érdekes összeállítását leljük azon tapasztalatainknak, melyeket lethargikus, kataleptikus, sonambulisztikus betegeknél tettek, hogy egyes betegtüneteményeket át lehet vinni ércék, különösen delejvas segítségével a beteg egyik oldaláról, másik oldalára.

Az „átvitel“ e fontos tényét, mint írják, az 1877-ben összeült Commission de la Société de Biologie fedezte föl. Igy értsük a dolgot. Egy betegük fülbajos volt, egyik fülére rosszul hallott. Kaucsuk esövet alkalmazva a betegre, úgy, hogy a eső egyik vége a jobb, másik a balfüllhöz szorosan hczzáillett, a beteg feje körül félgyűrűt képező eső felszínén zsebórát járattak végig, s megjegyzték hol nem hallja már a beteg a zsebóra ketyegését. A beteg fül 12 cm. távolságon túl semmit sem hallott, az egészséges fül pedig hallott egész 28 cm távolságra. A betegfül tájékára ekkor érelapot alkalmaztak s pár perc alatt bekövetkezett az átvitel, az nevezetesen, hogy most a beteg fül hallott 28 cmre, az egészséges pedig csak 12 cm. távolságra.

Számos kísérletet tettek azóta, kivált az orvosok Páris s Franciaország egyéb városaiban levő nagyobb kórházokban, az egyoldalú betegségi tünetek számos esetein s tették azt minden lehető módszeres pontossággal, s az eredmény az lett, hogy nemesak a fentebbiekhez hasonló esetekben, de a mozgás, a beszéd, sőt az akarat-erőre vonatkozó tüneteményekben is sikerült az átvitel a delejvas alkalmazása mellett.

Ennek adja a mondott cikk számos példáját s ez adat összehalmozásában van is a becese. Minden elismerés illeti ezért is a nevezett írókat, hogy a tapasztalataik alapján megpróbált általánosítást nagy óvatossággal teszik, amit bizonyít cikkük eme záradéka: „azt hiszszük e vizsgálatok kimutatják a psychologok által rég sejtett igazságot, hogy a psychikus tünetemények, bármily függetlenül mutatkoznak is az anyagtól, csupán töredékei egy psycho-physiologus egésznek. Hogyan lenne érthető az „átvitel“ ha a tüneteményeknek materialis alapja nem volna.“

E cikkel kapcsolatban említem meg, hogy a „R. Ph.“ márciusi számában dr. Bernheim kétségbe vonja föntebbi írók azon felfogását, hogy az átvitel a psychikai esetekben sikerült volna a beteg egyének öntudatának jelenlétén kívül, tehát az átvitel értelmi rábatásnak eredménye, a miről a vizsgálók ha nem tudtak, csalásnak estek áldozatul.

E támadó cikk ellenében a föntebbi írók újra felveszik tárgyukat ugyancsak a márciusi számban: „Hypnotisme et responsabilité,“ az áprilisi számban: „la polarisation psychique“ címén s hűen előbb kifejtett álláspontjukhoz, még több adatot s érvet hoznak föl a tagadhatlanul érdekes probléma megvilágítására.

A januári második cikk T a n n e r y P.-től „la théorie de la matière d'après Kant“ címet visel. Azon vitába avatkozik bele, melyet Stadler Aug. nem rég Lipcsében megjelent műve: Kants Theorie der Materie Németországon előidézett s tárgyalja Kantnak az anyag mivoltára, a phronomiára, a dinamikára és a mechanikára vonatkozó nézeteit bírálati megjegyzések kíséretében. Érdeimei a cikknek, hogy a vitás tárgyat szűk keretben a lehető világosságban fogja fel.

A januári füzet folytatja aztán Pouchet G.-től „La biologie aristotelique“ című cikket, mely cikk végét csakis a márciusi füzetben leli.

Ez idei első füzetben kimerítő bírálatok vannak még: Schaeffle: „Bau und Leben des socialen Körpers“ című művéről, és Sully-Podhomme: de l'expression dans les beaux-arts-járól.

Februáriusi füzet tartalma:

Wundt iskolája lelektani törvényeiről ír nagy előszeretettel H. L a c h e l i e r. Azt mondja, hogy Franciaországban már mindenkinek elment a kedve az angol iskola, nevezetesen a Spenceer-féle kizárólag physikai alapokon való magyarázataitól, s fölébred a visszatérés Kanthoz. E két ellentét közt tart középutat Wundt iskolája, mely hát Franciaországban ép oly sok követőre számolhat, mint hazájában.

Cikke egyébaránt meglehetősen franciás, könyved, szellemes és — nem is kíván többnek tekintetni. Röviden megpendíti a „módszer,“ a „lélektani törvények“ ügyét, mely fejezet alatt Herbartnak is meghozza hódolatát, bármennyire távol tartja is magát entitásaitól; szól e törvények alkalmazásáról a moralis tudományok körében s a mondott elismeréssel zárja cikkét.

B e a u s s i r e E m i l e, de l'Institut, „Les principes formals et les conditions subjectives de la moralité“ címén Kanthoz fűzve vizsgálódásai folyamát, valóban tudományos elemnek a kutatása e terén a formák megállapítását tartja, melyek közt a szabadság, vele az erköles mozog. A tapasztalati adatokat, melyek közt kivált az angol psychologia mozog, csak másodsorban véli figyelembe veendőknék, s e tanok propagálásának nem örvend. Ki is kel miatta a fiatal, szellemes Guyau ellen, ki legtöbb szerencsével ír a francia philosophok közt, a tapasztalati iskoláról.

E füzet bírálatai közt olvashatók: James Sully Outlines of psychology with special reference to the theory of education. B o i r a c E.-től; Schneider G. H. Freud und Leid des Menschengeschlechts, a szerkesztővel R i b o t T h.-től; Windelband: Präludien, Aufsätze und Reden zur Einleitung in die Philosophie. Anonymtól: Dr. Mach E.: Die Mechanik in ihrer Entwicklung hist.-krit. dargestellt. Tannery P.-től.

Mind. Nr. 38. 1885. ápril.

I. H a l l u c i n a t i o n s: E. G u r n e y. Az író a hallucinatio természetét és mindazoknak nézeteit vizsgálja, kik e tárggyal foglalkoztak. Tüzetesen fejtegeti azon kérdést, valjon a hallucinatio az agy központjában támad-e, vagy az érzékek peripheriájában; vagy talán a hallucinatio teremője az agy központja, mely azonban

az érzékek peripheriájára tett inger következtében teremti azt? — A hallucinatot a következő módon határozza meg: The definition of a sensory hallucination would thus be a percept which lacks, but which can only by distinct reflection be recognised as lacking, the objective basis which it suggests — where objective basis is to be taken as a shorts way of naming the possibility of being shared by all persons with normal senses. Az érzéki hallucinatio tehát olyan észrehevés, melynek nincsen meg azon objectív alapja, melyet az mint létezőt képzel, minek hiányát azonban csak határozott reflexio útján lehet megismerni. Objectív alap alatt író annak lehetőségét érti, hogy minden ép érzékű embernek ugyan azt éreznie kell. Az értekező a mellett kardoskodik, hogy a hallucinatio ingerét az érzékekben, de annak megteremtését az agy központjában kell keresni. Ez értekezés elolvasása mindenkinek ajánlható, ki e kérdéssel tüzetesebben foglalkodik.

II. Prof. Sidgwick's Utilitarianism: Rev. H. Rashdall. Író Sidgwick ismeretes művének „The Methods of Ethics“ 3-dik kiadását bírálja részletesebben.

III. Space and Touch I.: Dr. E. Montgomery. Az író néze'e szerint mindazok után, miket megmagyarázni képes a psychologusok azon iskolája, mely a tér képzetét a szemre, tapintásra történt hatásból származtatja, marad még mindig egy meg nem magyarázott szellemi maradék. A mint a most kikelt esibe biztosan megtalálja a magot, úgy a térképzetnek legegyszerűbb schemája testi, kivált központi idegszervezetünkkel már meg van adva: a tapasztalás a schemának keretét csak kitölti. Az értekezésnek lesz folytatása.

IV. Discussion:

1. Experimental Psychology: Prof. G. Stanley Hall. A közölt sorok kivonatát képezik egy előadásnak, melyet Stanley Hall Baltimorban a kísérleti lélektanról tartott, és melynek tárgyát mindazon vizsgálatok teszik, melyeket Weber, Wundt, Helmholtz, stb. ez irányban véghezvittek.

2. Feelings of Relation: R. Hodgson. Az értekező a viszony érzeteiről szól kapcsolatban James e tárgy értekezésével (Mind. XXXIII.) és Barratt és Spencer nézeteivel. Nézetét ezen mondatban foglalja össze: Világos, hogy az elemzés azon egyedüli őseredeti viszonyhoz vezet, mely nem egyéb mint a változás érzete az öntudatban, mely egy oldalról tekintve a különbség viszonya, más oldalról nézve a következésnek viszonya.

3. Mr. F. H. Bradley on Fact and Inference: B. Bosanquet. Az író Brandley logikájának egyes tételeit bírálja.

V. Critica' Notices. J. Fowler, Progressiv Morality: Prof. H. Sidgwick. A mű egészben véve dicsértetik. — A. Rosmini Serbat, The Origine of Ideas, III.: I. Burno Gibson. — M. Guyau, Esquisse d'une Morale: W. R. Sorley. Az író az emberiségnek történeti tapasztalataiból iparkodik kimagyarázni azon erkölcsi kötelességet, mely az erkölcsiségnek alapja. — W. H. Rolph, Biologische Probleme: T. Wittaker. Az író a biológiai törvények és az erkölcs alaptételei közt keresi az összefüggést. Rolph annyiban tér el Darwintól, hogy ő az alkalmazkodást nem olyannak veszi, mely szerint a lény csak a környezet hatásai után passive alkalmazkodik hozzá, hanem belső szervezeti erejénél fogva active is alkalmazkodik

hozzá. A mű igen diesértetik. — Szintúgy dieséri S. Alexander O. Pfeiderer, Religionsphilosophie című művét és — George Croom Robertson H. Siebeck, Geschichte der Psychologie című művét.

Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik. Gegründet von J. H. v. Fichte und H. Ulrici redigirt von A. Krohn. Halle G. E. M. Pfeffer (R. Stricker). Neue Folge. Bd. 86. Heft 1. Dr. J. Nathan. Die Grundbegriffe der Moral. Die Realität der moralischen Handlungen. — J. Frohschammer, Wille oder Phantasie? — J. Döderlein, Warum hat der Raum drei Dimensionen? — C. Th. Isenkrahe, Das Unendliche in der Ausdehnung. — E. v. Hartmann, Krause's Aesthetik. — Recensionen: Dr. B. Ritter, Manns P., Die Lehre des Aristoteles von der tragischen Katharsis und Hamartia. — Von Dems. Luthe, W. Begriff und Aufgabe der Metaphysik des Aristoteles. — Dr. G. Neudecker, Dr. A. Geigel, Ueber Wissen und Glauben. — Neu eingegangene Schriften. — Bibliographie.

Zeitschrift für exacte Philosophie im Sinne des neueren philosophischen Realismus. In Verbindung mit mehreren Gelehrten herausgegeben von Theod. Allihn. und Otto Flügel. Langensalze. H. Beyer und Söhne. Band XIII. Heft III. Chr. A. Thilo, Einige Beiträge zur Prüfung der theoretischen Ansichten Kant's. — O. Flügel, Ein neuer Angriff auf Herbart's Religionsphylosophie. — O. Flügel, Ueber die sogenannte Religion der Humanität. — Recensionen O. F., G. W. Schuler, Der Pantheismus. Gewürdigt durch Darlegung und Widerlegung. — O. F., H. Spitta, Die Willensbestimmung und ihr Verhältniss zu den impulsiven Handlungen. — O. F., A. Bastian, Zur naturwissenschaftlichen Behandlungsweise durch und für die Völkerkunde. — O. F. A. Frohschammer, Die Philosophie als Idealwissenschaft und System. — O. F., R. Springer, Encarpa, Kulturgeschichte der Menschheit im Lichte der pythagoräischen Lehre. — O. F., W. Volkmann, Ritter v. Volkmar, Lehrbuch der Psychologie vom Standpunkte des Realismus und nach genetischer Methode. — R., Dr. F. Kirchner, Der Spiritismus die Narrheit unseres Zeitalters. — Thilo, Dr. C. Füsslin, Das metaphysische Problem der Veränderung in der griechischen Philosophie; Programm des Domgymnasiums zu Merseburg. — Dr. Katzer, G. J. Jeppel, Kant's ontologische Beweisversuche für das Dasein Gottes in ihrem systematischen Zusammenhange dargestellt und gewürdigt. — Dr. W. Wohlrabe, Kant's Lehre vom Gewissen, historisch-kritisch dargestellt. — O. F., Ueber Gewissen und Gewissensbildung.

HIREK.

A Máramaros-szigeti H. H. lyceum kebelében fennálló jog- és államtudományi kar részéről értesítenek, hogy ott a lefolyt félévben — eltérőleg minapi közleményünk-től — az „Ujkori bölesészettörténet“ heti 4 órán Melegh Gyula tanár előadta.

Párisban legközelebb egy „Psychologico-physiologiai társulat“ alakult, melynek alapszabályai nagy részben megegyeznek a Biologiai társulatéval. Az új társulatnak célja a psychikus tünemények tanulmánya, úgy rendes mint pathologikus állapotban, tapasztalati módszeren. A társulat 30 Párisban lakó tiszteletbeli, továbbá rendes tagokból áll. Elnöke: Charcot; alelnökök Janet P. és Ribot Th.; főtitkár Richet K.; titkárok Féré K. és Gley E.; pénztáros Ferrari M. A rendes tagok évenként 12 frankot fizetnek.

A dán királyi akadémia a következő pályakérdést hirdette ki: „Kivántatik a moral terén historiai módszeren nyert eredmények bírálati előadása kapcsolatban e módszer fontosságának kimutatásával általában a moral philosophiában.“ Jutalom az akadémia 320 korona-értékű arany érme. A pályaművek 1886. okt. végeig Zeuthen H. G. urhoz, a kopenhágai egyetem tanára, az akadémia titkárához latin, francia, angol, német svéd vagy dán nyelven nyújthatók be.

Nemzetközi vállalat alakult a célra, hogy Giordano Brunonak, szobrot állítson a Campo de' Fiorin, Rómában. Az aláírást római egyetemi tanulók kezdeményezték; az első gyűjtés 8500 lírát adott. A mű elkészítését Ferrari E. kiváló szobrász, az olasz parlament tagja, ingyen magára vállalta. A vállalat a költségek fedezésére egy pompás képes füzetet is adott ki. Aláírásokat Rómában S, via della Lupa, Manieri tanár fogad el, vagy Párisban a Revue philosophique kiadóhivatala.

Dr. Barach-Rappaport K. Zs. az innsbrucki egyetemen a philosophia élel-méjű, nagytudományú rendes tanára f. é. március 9-én meghalt. A boldogult iratai részint a bonni egyetemi könyvtár, részint a „Philosophische Monatshefte“ szerkesztőségének birtokában vannak. E folyóirat — melynek Barach-Rappaport egyik leg-zorgalmasabb munkatársa volt — közzé fogja tenni hátrahagyott iratait.